

886-94

ОМЛАДИНЕВА БИБЛИОТЕКА
Бр. 302

1404 III

886-32

821.163.41-94

ЉУБИША ВАЛИЋ — РАТНИ СЛИНАР

ДОЖИВЉАЈИ

НАРЕДНИКА МИЛАДИНА

КЊИЖНИЦА И ЧИТАОНИЦА
СРЕСКОГ СИНДИКАЛНОГ ВЕЋА

Бр. 246

1968 1981.

9 III

1950 год.

1978.

1973

Светозарево

Издање „Југославенске Културе“

Сва права задржана. — Tous droits réservés.

Стара и ретка књига

ОМЛАДИНЕВА БИБЛИОТЕКА

146

1945 год.

Штампарија „Југославенске Културе“ — Женева.
1917.

MFN 17679

СОВЕТСКИ

Стара и ретка књига

№ 14

Прегрети све муке и патње, жртвовати све, имаће и живот, бити пљен дивљих зверова и Арнаута, умрети страшном смрћу од глади и зиме, у пустим завојаним планинама албанским... али одржати задану веру својим савезницима, очувати светло и неокрњано име Србије! Та мисао је водила српски народ, када је полазио са свога огњишта.

Догађаје и епизоде тога пута, како их је осетио, видео и доживео један од оних хиљада мученика, приповеда наредник Миладин. Сваки догођај, свака епизода коју прича Миладин, потпуно је верна и истинита. Нема ничега измишљеног, ничега неистинитог.

Цртежи и фотографије, које је писац на томе путу сам снимао, верна су илустрација причања Миладинова. Али поред пишевих снимака и цртежа унешени су и снимци гг. Др. Славка Грујића и Др. Милутина Копице, који су писцу исте ставили на располагање.

Снимци њихови допринели су много, да дело буде јасније и потпуније. И овим путем изјављује им своју захвалност и поштовање

Писац.

НА АЗУРНОЈ ОБАЛИ

СРЕТОСАРЕВО

Сунце се лагано помањало из мора и својим зрацима златило мале беле облачиће, који се, као нестапна јањад, витлаху по азурно плавом небу. Дивна мајска зора „Азурне обале“ питоме и поносне Француске, уступала је место златно-руменом изласку сунца. Лубичасто-плавкасте сенке тропског биља, са румено жућкастим светлостима излазећег сунца, ствараху слатку, топлу хармонију боја, која, са чистим, свежим морским ваздухом умирује и крепи и душу и тело.

У сенци једног дрвета седио је српски војник. Шајкача мало намакнута на десну страну чела, копоран навучен само на посла, да би могла десна рука, која је увијена у беле завоје, остати у своме положају, јасно вам казују, да је то један од оних стотина хиљада српских хероја, који својом крвљу и животима писаху страшну али славну историју наших дана. То је наредник Миладин. Његова чувена дивизија бележила је само успехе. Све битке у овим ратовима, у својим одсудним и славним часовима, бележе име његове дивизије. А у дивизији и пуку чувен је наредник Миладин. Ако је требало, у одсудном часу, својом хладнокрвношћу и јуначтвом извршити наредбу команданта, међу првима био је наредник Миладин. Ако је требало из рова поћи на јуриш, био је довољан поглед командиров на да Миладин први искочи из заклона и видне силно српско

„Ура“. А кала, за време марша или одмора умор и туга притисне душу његове чете, онда је прича и шала миладинова развеселила и најтужнијег и најуморнијег.

Али, другови данас неби познали свога наредника Миладина. Његово лице свеже и без боре, сада је бледо, а тешки дани својим неумитним длетом, урезаше у лице Миладину сву тугу и терет својих тешких часова. Вазда му веселе и насмејане очи сада мутно и тужно гледају у даљину.

Наслонио је главу на стабло дрвета. Свој мутан поглед, замагљен сузом, која му се лагано искрада из ока, управио је у светлу линију хоризонта. Он не види лепоту и сјај богате природе „Азурне обале“, он не чује цвркулт и пегму тица, које поздрављају природу и сунце које се рађа, он не осећа мелем ваздуха плавог кристалног мора. Душа његова је тамо, иза оне светле ливње хоризонта. Очи његове виде некога... сузе које су крадом обливале и маглиле очи, навреше и као две бисерне кани, спустише се низ бледе изборане образе. Усне, под сенком његових смеђих пуних бркова, почеше шаптати...:

„Србијо..! Мајко..! Опрости деци својој, која у жељи да те очувају светлу и неокаљану, напустише топло окриље твоје. Мајко... на твојим болним и рањеним грудима оставише без заштите све што им је у животу драго и мило било. Оставише старе родитеље, жене и децу, браћу и сестре. Оставише те деца твоја болну и рањену и пођоше преко непрелазних кршева албанских, преко широких и далеких мора, да препесу светло и неокаљано име твоје. Деца твоја посејаше путеве своје лешевима и костима својим, натопише крвљу сваку стопу пута... али преносеше име твоје светло и оно блесну као сунце у далеком, поносном свету. Србијо... мајко... док су на твојим рањеним грудима сироте наше грчили се и плавале, док су нејака деца наша копала и последњи коренак да њиме утоле

страшну глад... а својим сузним очима погледале за нама, као да нас питају: Ко ме нас остависте? дотле су деца твоја, која те напустише, животима и крвљу бележила путеве своје... А када су деца твоја падала на хладне стене и голе кршове албанске, сломљена глађу, зимом и умором, очи њихове биле су управљене теби мајко Србијо.. Поглед њихов прелетао је твоја поља и пропланке, а сузе из очију, које се гасише капале су у мислима на сирочад њихову, која у исти час можда издисаше под истим теретом... А у последњем уздаху, који је прелетао преко смрзнутих и од глади усанулих усана, вила се молба за опроштај и оправдање...“

Смрзнуте сузе на трепавицама полу затворених и угашених очију, као да су говориле: „Мајко... жено.. децо, нејачи моја... негледајте ме тако тужно и прекорно... волео сам вас све силно и много.. мало моје мезимче, не плачи... на грудима наше мајке Србије наћи ће се валда корица хлеба да утишаш глад.. ми морадосмо овако учинити. А ти, мајко Србијо, када опет сине топло сунце над пољима и пропланцима твојим, оправдај нас пред мученим и тужним сиротама нашим, да нам њихове чисте душе опросте и разуму жртве наше...“

Последње речи губиле су се у јецању, а сузе сливајући се преко усанулих образа, падаху на копоран и упијаху се у њега, тог верног сведока свих тешких и славних часова.

Сунце је већ високо одскочило од мора. Леп пролетњи дап наднео се над дивном обалом јужне Француске. У кући миладинова домаћина почео се будити живот. Жагор разговора мешао се у зубор морских таласа и шуптање лаког поветарца, који се играо лишћем маслина и лимунова. Од куће се све јасније и ближе чуо весео дечији смех и разговор. Према Мила-

дину нашао је дечак и девојчица, смејућ се и поскакујућ. Дечаку је било око 12 година а девојци 6 до 7. Миладина трже њихов весео смех из његових мисли, он подиже главу, погледа децу, која му беху већ на домаку и лице му се преобрази. Осмех му заигра око усана, а тужан поглед поче се губити из његових очију.

Када је дечак дошао на неколико корака пред Миладина, стаде мирно и поздрави по војнички :

— Добро јутро, наредниче.

— Добро јутро, Петре, одговори Миладин и леву руку принесе шајкачи.

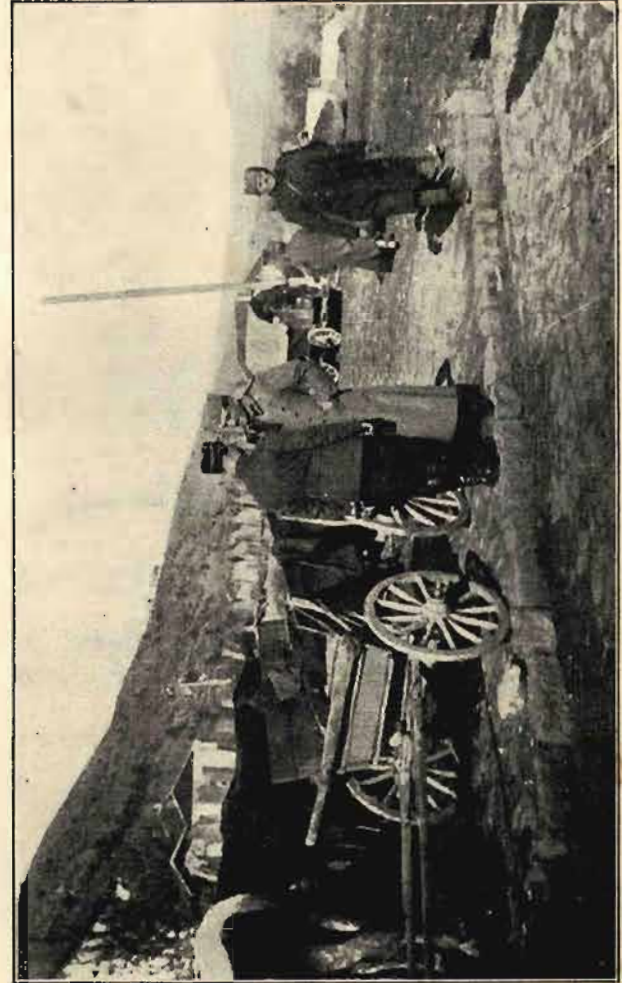
Девојчица, која као да је чекала да се сврши тај званични поздрав, притрча Миладину и седе му на колено, па милујући га по образу, прошапута : „Добро јутро, чико“. Али загледав га боље и смотрив на његовим образима трагове суза, обрати се брату и тужно рече : „Он је опет тужан... ето... види сузе у његовим очима“.

Петар, који је знао колико је Миладину неправдо кад му деца примете сузе, хтеде му притећи у помоћ.

— Сузе, сузе! Увек то само ти видиш сузе код наредника, а ми сви невидимо! Какве сузе...? Он је тужан... тужан као и наш тата кад који пут говори о његовој отаџбини. Јели, наредниче, тата каже, да је твоја земља и твој крај лепи као овај наш — па чак и лепши... И онда... па сасвим... мора човек жалити и бити тужан...

— Не мора...! Ето он је обећао, да неће бити тужан... а ја и Жермена смо му казали, да ће мога волети као тату и маму. Ти си казао да си му ти и син и каплар Мирко — а наша Виктор, кад дође биће му место његове Босе...

И мала Жана, у свом олушељењу, окренута брату и доказујући му, можда се још неби зауставила, да се случајно не окрете и не погледа у Милутина, који је

Престолонаследник Александар, на Рашкој, говори са француским лекаром.

ИСТОРИЈА И СТАТИСТИКА
КРАЈИНЕ КОЈА БИХВА
ОКТОБАР 1917

На волујским колима преносили смо тешко рањене официре из Приштине у Призрен.

заклопио очи, из којих је текао поток суза. Када то виде, она га поче умиривати промењеним и тепајућим гласом.

— Не за увек, не за увек... само док се не вратиш твојој кући... док не оздравиш... па загрљивши га, поче и сама плакати.

Петар, који и сам беше тешком муком уздржавао сузе, употреби ту прилику и отрча натраг кући, па метнув руку у облику трубе на уста поче из све снаге трубити „збор“. То је био уговорени знак за доручак.

Миладин лагано скиде дете са колена и устаде, па да затури траг својим сузама, запрети јој прстом:

— Жана... Жана! Ти ме увек расплачеш, па после се чудиш кад видиш сузе у мојим очима.

А она, верујући да је заиста крива, бришући уплакане очи, рече:

— Нећу више никад... никад...

Он се насмеја детињем перовању, да му је она патерала сузе, а она видећи, да се он смеје, поче се кроз сузе смејати, и као да је неко са њих обоје једним потезом однео и тугу и све што их тишти, они насмејани пођоше према кући.

У кући породице Деглоар, Миладин је био драг гост. Од како се упознао са капетаном Деглоаром, при борбама на Кајмакчалану и како су заједно рањени лежали у болници у Солуну, њих двојица се толико спријатељише, да је Деглоар позвао Миладина да му буде драг гост и пријатељ у његовој кући све до свршетка рата. Миладин је мислио да проведе неки дан у кући капетановој, па да се врати на Крф или Солун, да буде ближе својима, али како је у кући затекао троје деце, који су и по годинама и по узрасту били слични његовима, остао је дуже, решавајући се

сваког дана, да се крене. Али увек се његова одлука разбила или о плач Жбане, или молбу Петрову, или о обећању Жермене, да за дан два долази најстарија сестра Виктоар, која, по причању, беше сушта слика његове мезимице Босе.

Али и капетан Деглоар и његова госпођа, заволели су свога госта толико, да су тражили начина, да његове намере и жеље да оде, осујете.

Тако и данас, као по договору, почеше сви причати о скором доласку Виктоар, о њеном сликарском таленту, о њеним писмима, у којима пита за госта и поздравља га, са жељом, да га што пре види. Миладин је слушао, а свака жилица у њему титрала је од узбуђења. Али све то само га још чвршће одлучиваше, да се крене онамо, где ће бити ближе својима, на домаку своје драге Србије. Његове мисли обузеше га толико, да није више ништа ни чуо, ни видео, шта бива око њега. Он се пренео у мислима у своју кућу, видео поред себе своју Босу, свога Бату, Милену и Веру осећао њихове руке како га грле и од радости и узбуђења, почео јецати. Из тог слатког сна, трже га глас капетанов.

— Наредниче! Па ви и не слушате шта вам Жермена прича о Виктоар. Још свега петнајест дана па ће вам Виктоар бити овде...

Миладин подиже очи, па као дете ухваћено у кривици, сав скрушен, поче тихим гласом:

— Хвала мој капетане. Хвала па вашој доброти... али ја не могу више остати. Морам ићи онамо, где су сви моји... а бићу ближе и својима.

Његов тих али одлучан глас, био је тако решителан, да се нико неусуди, да му по обичају противречи. Деца су га гледала, као што би гледали драгу и милу ствар, која им је из руку узета, па однета далеко... а они је виде вако исчезава. Капетан збуњен овим тоном, није могао да се нађе у новој ситуацији. Госпођа, која

је мирно посматрала све шта се догађа, проговори својим обичним осмејком:

— Наредник има право. Ми, зато што нам је драг и мио, не мислимо да и он има својих жеља. Али само ја би са своје стране нешто приметила. Наредник нам је задао реч, а није је искупио. А по причању, код његових је земљака задата реч исто тако света, као и код нас.

Сви се погледаше, а Миладин хтеде већ да каже, да је заиста тако, али га госпођа покретом руке застави.

— Наредник је обећао, да неће од нас отићи док нам не исприча све шта је преживео од дана када је последњи пут пољубио своју децу, опраштајућ се са њима, па док није загрлио Жермену и Жбану и рекао им, да су му сад оне његове кћери. Ето, чим наредник искупи своју реч, не смемо га више одвраћати од његове намере.

Капетан је посматрао Миладина светлим, задовољним погледом. Деца збуњена неочекиваним обртом, а задовољна што ће им остати њихов мили друг, стајала су као кинови, погледом упртим у Миладина, очекујући шта ће он одговорити.

Настаде тајац. Миладин замишљен озбиљно погледа госпођу и децу, а за тим погледа капетана право у очи, па пружајући му своју леву руку, рече одлучно:

— Искупићу своју задану реч, али онда... одох.

Окупљена око стола, породица капетана Деглоара, слушала је са највећом пажњом, мирно али живо причање Миладиново. Он им је у кратко испричао како је непријатељ после четрнајест месеца узалудних напада и борбе, са великом силом напао на Србију. Говорио им, да је српска војска уверена, да би и тај велики напад био одбијен, да нас нису с леђа напали наша браћа Бугари. Српска војска, заморена четрнајестомесечном непрестаном борбом, а нападнута са три стране, морала се повући.

— Одступало се, причао је Миладин, — корак по корак, под непрестаном и непрекидном борбом. Непријатељ није заузео ни стопе српске земље, а да је није скупо платио. Борило се, али нигде не дође до одсудне битке. Чекала се помоћ, коју нам обећаше наши велики савезници. Знали смо да се Французи искрцавају у Солуну. Чуло се о њиховим тешким борбама око Струмице и Ђевђелије, и надало се сваког часа, да ће се наше повлачење зауставити.

У Прокуљу сакупљене три армије. Борбе на Јастрепцу и дуж Мораве до Лесковца, почеше нам уливати паду, да је дошао час одлучног отпора. Код Лесковца и на Лебавима Бугари тучени и бачени преко Мораве. Наш стари краљ Петар иде лично свакога

дана на бојиште до у прву борбену линију. Војници га искрено и одушевљено поздрављају, јер његово присуство даје свима наде, да још није све изгубљено. Малено Прокуље, над којим се наднеле рушевине града старог Југ Богдана, добило је тих дана чудан исраз. Хиљадама кола, патоварених потребама војске, кућним стварима, које су избеглице из разних крајева, на брзу руку могле спасти, батерије топова разне величине, колоне са муницијом, кола са рањеницима и децом лагано су промицала кроз улице и преко нијаца маленога Прокуља. Жагор непрегледних маса жена и деце, стараца и болесних војника, помешан са непрекидном грмљавином топова која се чује и од стране Јастрепца и са Мораве, страховито утиче на душу. Прелази један пук. Војници каљави и уморни, али им се на лицу види, да и последње силе напрежу, да не кљону. Још верују и надају се, да је дошао час, да се непријатељ заустави, па једним јуначким палетом опет потисне и врати. Жене, са бледим лицима и уморним погледом запиткују их у пролазу: одакле долазе? Јели далеко непријатељ? хоће ли се овде моћи остати?

Војници и сами уморни, али још у наде, теше их са усиљеним осмехом: „Не бојте се, биће добро; склоните се у куће, немојте зепсти и ви и деца“. Речи се преносе од уста до уста. Они по зади запиткују оне, који су напред: „Шта кажу војници“? На један пут врисак и узвик, за тим плач и детињи глас: „Бабо!“ надвиси ску грају и жагор. Жена бледа и уморна, са дететом на рукама, гура се, да приђе војци, која пролази. Видила је мужа официра, за кога већ четири месеца није ништа чула. И он стао, па одбацујући стид, грли и љуби и жену и дете... „Од куда овде, ако Бога знаш“? пита је... „Сви бегују, па ме је био страх... Од тебе никакова гласа... Не знам шта да чиним...!“ одговара она кроз плач. „Остани овде, не иди даље. Пропашћеш и ти и дете. Овде и никуд даље!“ Још један пољубац,

још један узвик и опет се све изгуби у жагору и грмљавини топова.

Команданат наше армије, Ђенерал Гојковић, са начелником свог штаба, лагано се провлачи кроз гомиле света. Склањају му се с пута, али у свачијем оку и погледу можеш видети питање: „Како стоји наша ствар“? Стари Ђенерал иде својим чврстим кораком озбиљна и строга погледа. Он је увек исти: таквог сам га видео у стрељачком рову пред Шапцем, таквог на топовима пред Зајачарем, увек одлучан, неустрашив. Начелник штаба, Драгутин, својим благим, али одлучним погледом, створен је да заповеда и управља. Његова наредба и ако је у благој, пријатељској форми, тако је прецизна и одлучна, да ником није ни на ум падало да је не изврши, или не послуша. Када ме начелник смотри у гомили, зовну ме руком. Притрчах и поздравих прописно. Он ми тихо нареди, пружајући ми два писма: „Једно у штаб друге армије, друго у штаб треће армије — хитно“!

Предадох писмо Ђенералу Штурму и пожурих у другу армију. На самим вратима сретох Ђенерала Степу и начелника његова штаба Милана. На мој поздрав, Ђенерал Степа само неприметно климну главом, а начелник ме упита тихо: „Шта је?...“ У истом часу загрмеше топови сасвим близу. Погледах у начелника и погледи нам се сусретоше. Он само што се мало осмехну, рече: „Почела је борба у Јанковој Клисури“. Узе писмо и журно оде за Ђенералом.

Изађох на улицу. У вечерњем суну октобарског дана, видех слику од које се стресох. На све стране види се жив и нервозан покрет. Жене трче, час овамо, час онамо, као да желе, да се склоне од неке блиске опасности. Кола натоварена стварима и децом, хитно промичу преко слободног простора закрчених улица, да се после неколико часова, уз псовку и плач децији, за-

уставе на улазу, којим се излази на друм, који води у Куршумлију.

Ноћ се све више спушта, сенке бивају све тамније и нејасније. У тамној ноћи светлуца овде онде свећица из фењера и њена светлост промиче преко црне масе, која се таласа и креће. У тами ноћи постаје жагор и грмљавина топова још јача, још страшнија.

Улазећи у кућу, где је наш одред смештен, навиђох на неку журбу — видех одмах у чему је ствар. Каплар Мирко, везујући дењак мојих и својих ствари, рече: „Наређен је покрет сутра у јутро у четири сата, за Приштину“! После, везујући дењак, као да сам себи говори: „Ето опет треба да се судбина србинова решава на Косову...“

Као набујали потоци после кише, тако су изгледале масе избеглог народа, коморе и војске, које су се кретале по путевима и друмовима, који воде у Приштину. Приштинске тесне и кривудавае улице, биле су потпуно закрчене колима са коњском и воловском запрегом и непрегледном масом војске и избеглог народа. Сатима се морало чекати, па да низ кола, који је застао ради тога што се на челу поворке сломно точак, или пао измучени и прегладнели коњ, опет крене напред. Масае које су непрестано притицале, као да су понирале у маленој Приштини. Гледајући све оно, што се путевима кретало према Приштини, чинило се, да ни стоти део неће моћи ни ући у варош, а камоли онде наћи места. Време, које је све дотле било лепо, промени се и хладна јесења киша поче натапати одеља јадних избеглих жена и деце, ствари натоварене на колима, путеве и њиве. Свака кап, која је падала, отежавала је и онако тежак положај. Друмови се раскаљаше. Запрега, која се од глади и умора једва кретала, поче падати и умирати у амовима. Јадна прозебла

деца, која још, док друм беше сув, могоше наћи места на колима, морадеше сада, по хладној киши и блату, пешке ићи. Али њихове прозобле и уморне пожице не могоше дуго одржати. Плач и јаук преносио се од једног до другог, док, као неки пожар, не захвати читаву поворку.

У тој беди, војници, који су наилазили, бацали су са себе своје потребне ствари, само да би могли понети по неко непознато, туђе детенце, које је, обешено о руку мајке или сестре, једва извлачило своје уморне пожице из глиба. Па када би угледали прве куће при улазу у Приштину, они би напрегли још сву заосталу снагу и пожурили да стигну у варош, надајући се да нађу мало крова и комад хлеба.

Тек са уласком у Приштину, сваки је видео страхоту положаја. Није било ни собице, ни штале, у којој није било десетина душа, које су на голој земљи умирале од глади и змге.

У згради старог српског конзулата, настанно се стари краљ Петар и престолонаследник Александер. Врховна команда у згради команде места, била је потпуно опседнута од људи, жена и деце. Свако је хтео извештај и савет, шта да ради. Међу избеглицама почеше се појављивати глад и болештина у свој својој страхоти. По улицама сам сретао мајке како носе своју децу у наручју, распитујући за лекара. Малена, уморена и мршава лица, беху пурпурна од ватре у грозници.

На углу једне споредне улице, сrete ме жена са дететом у наручју. Њене велике прне очи, гледале су ме продирући. Видев у мојим рукама хлеб, који сам тешком муком добио у једној болници, она ми нагло приђе, извади из недара златан медаљон, па пружајући га рече: „Само комадић хлеба, кад ми се дете пробуди, да имам чим да му заварам глад“. Извадих нож, да отсечем комад хлеба, а она видев моју намеру, поче

Сви друмови беху закрчени колима, која се лагано кретаху.

да плаче, држећи на длану медаљон са сликом. И нехотице погледах у слику, само да избегнем њен поглед. Стресох се. Познадох на слици мајора Љубу. Једва пропалтах: „Ко вам је то госпођо“? а руке ми почеше дрхтати. Она престаде плакати, погледа ме право у очи, па рече одлучно: „Мој муж“, па затим, као уплашена, што ми је тим гласом казала, додаде тише: „Кроз два три дана, кажу ми, да ће и он, са својом јединицом стићи овамо“. Срце ми се стегло. Извадих нож из полу зарезаног комада, па јој пружих цео леб. Она смотрив моју намеру, хтеде одбити, али је ја уверих, да имам још два леба код куће. Опростих се с њом и пожурих, да се склоним од њених погледа, јер сам се бојао, да ће ми из очију прочитати страшну тајну, коју сам знао: Мајор Љуба, погинуо је пре неколико дана у борбама на Јанковој Клисури.

Није чудо што се у таквим приликама поче појављивати крађа. Али нико не краде ни новац, ни златну, ни сребрну ствар. Крадо се само јело, леба и ствари за одећу. Војне власти приступише строгим мерама, да сузбију зло, које у овим часовима може постати судбоносно. Прописаше казну батина. Пред командом места наместише клупу за батинање. Већ неколико домаћих Арнаута и неки војници, искусише казну. Свет због тога, поче избегавати, да долази пред команду места, јер и онако тешке душевне муке, нехтеде повећавати гледајући и ове јаднике, који натерани глађу, огрешеше се о ред у тим тешким часовима. Ни мени не беше пријатно проћи туда. Бојао сам се, да ћу наићи баш у часу када се над неким извршује казна. Али сад се није имало куд. Морао сам туда, ако сам хтео доћи до леба. Излазећи из побочне улице, обрадовах се кад видех, да нема ни кривца, ни клупе. Радост беше прерана. У том часу видех где два војника извесе „клубу“. Најежих се и помислих: — који ли је јадник кривац? те пожурих, да пређем тај страшни простор, али ме

ошгар глас стражара задржа: „Назад, несме се пролазити!“ Стадох у недоумици, да ли да се вратим на траг, па ма и без леба. Слика, коју сад угледах, прикова ме за место. Између два војника, са ножем на пушци, угледах кривца. Руке му везане тканицом на леђи, а он блед, као да је устао из гроба. То беше мој познаник Светозар, виђен и поштен човек из мога села, јунак у борби, пријатељ у невољи. Једна мимисао сену ми кроз главу: Он неће преживети ову срамоту! Војници почеше намештати „клару“. Дежурни официр хтеде већ да чита пресуду, кад се у близини зачу труба аутомобила, а кроз гомилу која је закрчила цео простор и нагло се почела свлањати, пролете мунџевитом брзином реч: „Краљ“!

Сви се збунише. Немадоше ни толико времена, да склоне „клару“ и кривца. Краљ, снлазећи, погледа по гомили. Сви стоје мирно. Грађани поскидали кне, војници одају почаст. Краљ, смотрив кривца, окрете се ађутанту и зашита: „Шта је ово“? Ађутант, видевши ситуацију, одговори збуњено: „Кажњавају кривца“. Стари краљ, ману руком дежурним официру, да приђе, па када овај стаде мирно, одавши почаст, упита га: „Шта је учинио“?

— Величанство, украо је два леба и конзерве! беше кратак одговор официра.

Стари краљ, тужно заклима главом, па рече официру: „Опраштам му казну, пустите га!“ Затим лагано, ослањајући се о штап, пође у команду места. Притрчах Светозару и почех га дрешити. Он сав збуњен, само шалће кроз сузе: „Хвала господару“, а мене, као да не познаје. Гомила видећи шта се догодило, поче се комешати, а за тим, силно, једнодушно: „Живио краљ“! одјекну пијацом. Никада нисам чуо искренијег, сложнијег поздрава. Одреших Светозара, ухватих га за руку и упитах: „Шта то учини, по Богу брате“? Његове поштене и тужне очи, погледаше ме отворено, дајући

његовом одговору печат необориве истине: „Оно што би понова учинио, да сам казну искусио и преживео“.

Погледах га зачуђено. Он видивши мој поглед, сасвим мирно, поче ми причати:

— У штали, преко пута нашег стана, чујем синоћ плач. Уђем унутра, да видим шта је. У једном крају, на мало сламе, лежи нека прилика, поред ње седи старац беле браде и косе, а око њих три женске. Мала свећица, утврђена на камену, тужно осветљава цео простор. Назгах им Бога. Старац ми одговори, а женск: подигоше главе и погледаше ме. Запрепастих се, кад видех ко је. То беше она учитељица из Земунa, што преколане проведе у нашем селу распуст. Друге две женске беку њена сестра и кћи старчева. Старац је стари свештеник из Земунa. Прилика што лежи, жена је свештеникова. Сви су они пошли са нашом војском, када се је повлачила из Земунa. Они знају шта их чека ако их непријатељ ухвати, те ето зато с нама заједно муче се и трпе. Учитељица ми рече, да већ два дана ништа нису јели, а ничега немогу да купе. Обегах да ћу им ја донети. Обишао сам све, тражио сам и нудио десетороструку цену, немогах нигде ништа добити. Сетих се нашег болничког слагалишта. Приђох колима и узех две конзерве млена и два леба. Мишљах нико ме није видео, те им однесох. Јутрос ме пробуди дежурни официр са два војника: „Јеси ли ти ноћас узео конзерве и лебац из болничког слагалишта“? упита ме строго. Ја се збуних и не одговорих ништа. „Где си их сакрио“? Мени сену кроз главу мисао да ће и њих окривити за крађу ако се сазна, да сам их њима дао, те ођутах и на то питање. На саслушању само сам казао, да сам узео не за себе, нити за продају, већ да спасем живот петеро чељади. Нико ми не хтеде веровати на реч, и ако су знали да сам поштен и исправан човек, те ме осудише на двадесет батина. Све оно даље видео си.

Под тешким утиском његове приче, ишли смо лагано према моме стану. Морали смо прећи улицу, која води за Липљан и Призрен. Бескопачна поворка кола и народа препречила нам је пут. Свако је стрпељиво чекао да се караван крене, па да и он пође напред. Али ако би когод покушао да се прогура напред, онда би настала свађа и псовка. Баш пред нама стоји постарији сељак у шумадиској ношњи. Два добра вола, упрегнута у лепо израђена кола, покривена арђевима, испод којих се види читав крш разних ствари. Старица познајем из првога балканског рата: беше коморџија луковског штаба. И ја и Светозар посматрамо га шта ради. Час милује волове, час им намешта покровце, а све им нешто шапће. На сваки његов покрет волови мичу главом, као да би хтели да се образду, да виде шта ради. Он их помилова још један пут, па уздишући поче им тепати: „Зељо, кућо моја, гладан си, је ли? Знам. Далеко је Подујево, где си појео последњи оброк...“ Па погледав по свима, који су стајали око њега, поче, као извињавајући: „Шта ћеш... сирота стока гладна је... а она незна за другог Бога, осим за мене...“ Па извадив комад проје, поче га лагано ломити и давати воловима. Сви, који смо стајали око њега, бесмо гладни, али нико му не замери, што стоку рани последњим комадом леба, који је имао у својој торби. Сваки од нас је осећао, да би и сам исто тако урадио.

Напред, у поворци, наста комешање, за тим вика, шкрипа точкова и цела се поворка крену.

Провукосмо се између кола, те пожурисмо. Кад стигосмо у мој стан, изненади ме живо, готово весело, расположење. Стигла је вест, кажу, да су на Гиљану и Качанику наши успели, да потисну Бугаре. Са свију страна чујемо: „Хвала Богу, те окрете на боље“.

Пописмо код мене врућ чај, који нам је био и пиће и храна, те се Светозар опет врати сам и оде у своју јединицу.

Каплар Мирко приђе ми сав радостан и поче причати како је стигао јутрос његов брат, са одредом, који је ишао преко Рашке. „На Рашкој сам видео престолонаследника Александра, прича мој брат, — где говори са једним француским лекаром. Ја и господин потпоручник, који говори одлично француски, били смо неколико корачаји од њих. Разговор се водио око тешкоћа преноса рањеника и престолонаследник је рекао доктору, да се нада, да ће се у Приштини или Призрену основати велика стална болница, па ће све опет бити лакше. Говорили су како француске трупе нагло стижу у Солун и одмах иду на положаје код Битоља и Ђевђелије, а и наши са успехом одупиру се непријатељу, који са великим силама напада. Престолонаследник беше врло расположен и насмејан“. Ето што се ја не бринем, што ће мо одавде у Призрен. Знао сам, да је опет доба, да се наша судбина решава на Косову — али сада нема Вука Бранковића — па ће и Бог помоћи.

Сав весео поче нешто везивати на арђевима наших кола. Мени, као да је својом причом збрисао све тешке слике данашњег дана, поче долазити неко весело расположење. Нисам чак осећао ни глад, и ако од синоћ ништа осим чаја, нисам јео. Седох на један камен и почех о свему размишљати. Све што сам видео пред Приштином и у њој, уверавало ме, да је беда и невоља достигла врхунац, да горе већ неможе бити нити би се могло издржати...

Занех се у мисли. Видих моју кућу и моју децу онако, како их оставих кад се праштасмо. Жена ме озбиљно гледа не тринимице, као да жели, да ме се што више нагледа, као да осећа, да се никада више нећемо видети. Боса, са сузама у очима, љуби ме у образ и шапће „Збогом...“ Бата ми се ухватио за руку, па не престано понавља: „Поведи и мене са собом“. Милена и Вера, загрлиле ме, па плаћући, љубе ме и говоре:

„Збогом бабо!...“ Ја их грлим и љубим све редом и говорим „Збогом“, али ни они, ни ја не рекоше: „До виђења!...“ „Врати нам се што пре!...“ Нити ја рекох: „Доћи ћу што скорије“. Боже, да ли их то последњи пут видех? Срце ми се стеже... али неко необјашњиво весело расположење, разгони све те тужне мисли... Надах се.

Мајор Миливој, ађутанат командантов, зовну ме још са капије. Увек тих и благ, и сада рече весело: — Миладине, сутра у јутро покрет, све нека буде још вечерас спремно.

— За Призрен, господине мајоре?

— Е ниси добро извештен, насмеја се он. Хвала Богу, није за Призрен, већ за Феризовић. Идемо на Качаник, на ако буде среће, кроз качанички кланац, за Скопље.

— Да Бог да, господине мајоре! рекох сав узбуђен, а од радости ми сузе ударише.

Када вест саопштих каплар Мирку, он од радости просу из порције јело, мислећи да је у њој вода. Па видев шта је учинио, одмахну главом и поче певушећи јести комад проје, који му се у руци затекао.

Пре зоре, кренусмо из Приштине са надом, да ће мо без сметње проћи кроз пуне улице. Али нас изненади, када видесмо, да су све поворке поћиле онде, где их је ноћ ухватила. Свако се склопио у страну само толико, да остави мало простора за пролазак, али са намером, да се и сам, чим зора забели, крене на пут. Блато по путу, које се почело смрзавати, ленило се за обућу и точкове и отежавало терет још више. На самом изласку из Приштине, са обадве стране друма, виде се логори појединих возова. Запрега у пуној опреми, само пуштена из кола, једе оно мало хране, што се је још могло понети. У блату, уз сам друм, леже мртви коњи и волови, гурнути у страну, само толико, да не сметају саобраћају. По неки војник

коме се на лицу види да је гладан провео ноћ под ведрим небом, у полусну, седећ где год крај ватре, лагано гаца по блату. Поред торбе и ранца, упртио и завежљај ствари, које су му најпотребније, па ослањајућ се о пушку, са које је скинут кајиш, тешком муком извлачи ноге из полу смрзнутог блата. У једној страни друма, поворка кола, разне величине и товара, стоји као неки зид, коњи и волови, под пуном опремом, оборили главе од глади и зиме. Пара са њих, лагано се диже и целој поворци даје фантастичан изглед. У Далини, овде, онде, види се по мало дима, који се подиже из неке нејасне и чудне гомиле. То су логорске ватре, око којих се окупили војници, па заморени и озебли, траже одмора.

Лагано, обилазећи кола и запреге, које су заузеле већу половину пута, кретали смо се друмом. Нико ништа да проговори. Свакоме, при погледу на овај јад и беду, умире жеља да ишта проговори, а реч му мрзне и застаје у грлу.

Кад одвојисмо на пут, који води за Липљан, пођосмо мало брже.

Пред самим Липљаном, загракташе пушке. Почеше нам звиждати куршуми више глава. Стадосмо. Командант нареди четворици војника да извиде, шта је. Овде, где нема нигде трага од непријатеља, пуцање на једну волону, било је чудно и неразумљиво.

— Мора да су војници, иза брдашца крај друма, смотрили зеца, па „брзом паљбом“ желе, да га се докопају — резонује каплар Мирко.

— Па можда је и какво „залутало“ прасенце, или вокошка, примећује поднаредник, који баш није много жарио за приватну својину. У томе се вратише и војници из извиднице, те јавише, да нигде у близини не видише ни живе душе, нити приметеше штогод сумњиво. Пођосмо даље. Сваки је на свој начин тумачио, ко је и зашто је пуцао. Пред самом жељезничком пру-

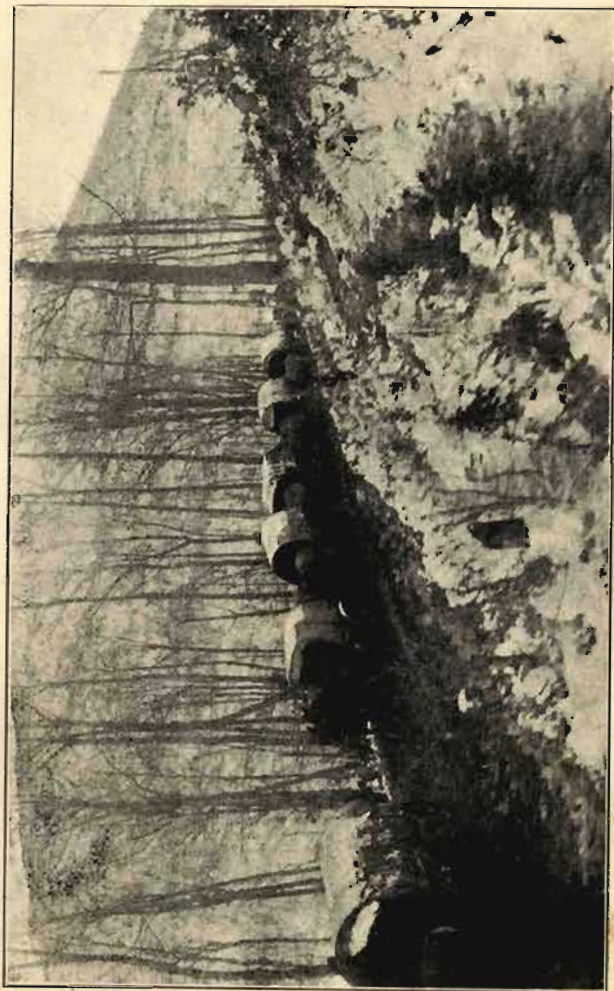
гом, која ту пресеца друм, угледасмо на левој страни коњички одред, који беше сјашио да се одмори. Наш капетан ободе коња и оде да команданга коњичког одреда извести за догођај, који нам се десило. Он још није ни стигао до одреда, када се грокташе пушака зачу понова. Из почетка појединачно, па после све чешће, док не пређе у праву пушчану борбу.

После кратког разговора, врати се наш капетан и ми почесмо улазити у село, а један део коњаци оде у касу према месту одакле се чуло пушкарање.

У Липљану чекао нас је воз за Феризовић, и док смо се товарили, железничари су нам причали и објашњавали пушкарање, које није никако престајало.

— Ноћас, причао је возовођа, око пола ноћи, чујем у правцу Гиљана и Скопске Црне Горе, слабо и ретко пушкарање. Изађох пред станицу, да видим, шта је. Преко пољане, у правцу оног арнаутског села, видим два војника, где трче према станици. Уђем у станицу и јавим нареднику командиру страже. Он узе пушку и поведе још два војника, те изађосмо на пругу. Стражар већ зауставио ону двојицу и чека да стигне командир, те да их пусти у круг станице. Наредник даде стражару знак, да их пусти, па када нам приђоше, унута их, одакле долазе.

— Бесмо заноћили у томе селу, — поче један од њих. — Домаћин Арнаутин, уведе нас у кућу, даде нам проје и сира, те једосмо, па нам за тим показа стају, где да ноћимо. Повудисмо му паре, али он нехтеде пријети, већ рече, да нас је примио, што и он има сина војника, па чини то за севап. Захвалисмо и одосмо да легнемо. Онако уморни, заспасмо одмах. Кад пре пола сата, дође наш домаћин сав уплахирен, те нас поче будити. Ми уморни и озебли, једва се разбудисмо. Он нам у кратко рече, да је бугарска комитска чета упала у село и вођена неким арнаутима из истог села, пошла да разруши пругу између Липљана и Феризовића. Он

Што раскаљаном друму наша се колена тешко кретала.

Наши регрути, младићи, готово деца, повлачили су се испред војске

нас сам проведе кроз неке баште и показа пут, којим ћемо стићи овамо. Али када се хтедосмо растати, опазише нас неки Арнаути и почеше пуцати на нас. Ра-нише нас сву тројицу, али нашег домаћина, изгледа, најгеже.“

Наш наредник одмах посла војника у село да из-вести капетана, командира чете, а са оним војником пође да спречи, ако би комите пошле према прузи. На прузи нико не дође, а јутрос два вода из Лицљана, одоше у село, да нађу и похватају Бугаре. Још не-знамо ни дали их нађоше, ни шта учинише.

У товарном вагону воза, који се је лагано кретао према Феризовићу, беше нас око педесет. Беше ту наш артиљерац, пуковник Чика Аћим, судски потпуковник Драги „Бата“, мајор Војин и неколико нижих официра. Разговор се водио о томе, на који су начин успели да се провуку кроз лапац српске војске. „Арнаути су их превели преко Скопске Црне Горе и довели за леђа нашој војсци, али их не може много бити...“ беше закључак готово свих официра. У хуци од воза и го-вора у расправи, писмо из далека ни приметили прасак пушака. Али кад воз дође према селу, у коме се беху склониле бугарске комите, привуче нашу пажњу доста јака пушчана ватра. Отворисмо врата вагона, на страни према селу, и угледасмо на пушкет пред нама, по-следње куће, из којих се видела пушчана ватра. Између кућа и нас развио се стрељачки лапац, и непрестано пуцајући, лагано се креће према селу. Са стране од Лицљана, коњица се опрезно и лагано приближавала. Ватра биваше све живља и бржа, док наши не пређоше у јуриш.

Воз је јурио даље. Пушчана се паљба није више чула, али смо још из даљине видели како се ватра по-јављује у појединим кућама, око којих се водила борба.

Вече се већ потпуно спустило кад воз стаде у Феризовићу.

Јутро освану са снегом. У близини, у правцу према Гиљану, чула се силна грмљавина топова. По ивици брда, лепо се видели мали бели облачићи шрапнела, који су распрскавали. Са друге стране од Качаника, чула се ретка али јака пушчана паљба. На једанпут проломи се ваздух од грмљавине топова, која је долазила сасвим из близа. То је наша пољска артиљерија ступила у борбу пред Старим Качаником. Бугари, који су посели кланац Качанички и Стари Качаник, који је на самом излазу из кланца, хтели су пошто пото, да се докопају Феризовића. Наши су се јуначки бранили, па када је стигла и артиљерија и заузела поположај, наши су прешли у напад и почели потискивати Бугаре.

Штаб наше армије, који беше смештен у возу, био је у живом послу. Жипка наде опет је блеснула. Бугари већ два дана, мало по мало, губе терен. Наша пешадија и артиљерија, бори се одлично. Ђенерал Гојковић непрестано обилази положаје, па када се врати, на његовом лицу, види се да је задовољан. Комбинована дивизија, под командом ђенерала Рашића, чини чуда од јуначтва. Свакога часа, јавља се да су наши отели овај или овај положај. У јутро трећег дана, чусмо од наших рањеника, да је Стари Качаник опет у нашим рукама — узели га на јуриш.

Око десет сати изађе из свога вагона ђенерал Гојковић са начелником свога штаба, на перон. Одмах после неколико минута, стиже и ђенерал Рашић, са начелником свога штаба и пуковником Викторовићем. Окупљени у круг, разговарају се, а по лицима им се види, да су задовољни. Артиљеријска борба непрестаје, али се чује, да је из веће даљине. Слаба магла, која се целога јутра држала на земљи, разиђе се, и позно јесеће сунце обасја целу околину.

Из далека се зачу топот коња, а мало затим, труба аутомобила. Сви се окренуше. Друмом од Липљана ја-

шила два гардиста у касу, а за њима иде краљев аутомобил. Гардисте стадоше код капије, а аутомобил уђе у станицу. Краљ Петар, који је седео на седишту до шофера, сиђе са кола, наслањајући се на ђенерала Рашића, који је пришао да му помогне.

Пошто се је са свима поздравио, лагано се поспе у ресторан вагон № 1936, који беше стап ђенерала Гојковића.

Ми сви радосни и задовољни. Ето, дошао и стари краљ, а борба се води на неколико километара од нас. Наши напредују: значи да је окренуло на боље.

Ја стојим уз саму станичну зграду и гледам кроз велики прозор ресторан вагона, ову слику:

Краљ Петар седи уз сам прозор, левом руком наслоњен на ивицу прозора, према њему седи ђенерал Гојковић, у средини, лицем окренут прозору, седи ђенерал Рашић. Више Рашића стоји пуковник Викторовић, а позади њих, гојковићев начелник штаба, подпуковник Драгутин, на телефону. Разговарају нешто живо. Начелник Драгутин, остави слушалицу, те приђе Гојковићу. Овај нагло устаде и приђе телефону и узне слушалицу. И краљ и Рашић, окренули се према Гојковићу, и са пажњом слушају његов разговор. После кратког времена, Гојковић остави слушалицу и седе на своје место.

Стари краљ, промењена лица, склопио руке, као на молитву, па нешто живо говори и Гојковићу и Рашићу. Они му нешто доказују, али он, као да неће да их чује.

После кратког времена, сви устадоше и пођоше излазу. Прво сиђе краљ, уз помоћ ђенерала Рашића, који га придржава с леве стране, за њима, на степенима вагона, ђенерал Гојковић: сви тужна и бледа лица. Мени се срце стегло, па сузе саме што не вану. Сви стали мирно, па одају почаст. Краљ се лагано попе у аутомобил, за њим одмах заузеше место Гојковић и Рашић. У други аутомобил поседаше сви, осим начел-

ника Драгутина, и оба аутомобила пођоше правцем према Качанику.

Све ми беше као неки сан. Незнам колико сам ту стајао и докле би тако остао, да ме не трже глас мајора Миливоја.

— Миладине, иди, спреми све, вечерас покрет... за Призрен.

Сва нада и радост, једним махом беху оборене. Лица оних, који више знају од мене, јасно су говорила, у каквој смо ситуацији.

Ноћ је већ била у велико кад се наш одред кренуо из Феризовића, путем ка Штимљу. Предамном јашу мајори Војин и Миливој. Обојица ћуте, само им се по који пут отме уздах. Када изађосмо на друм, који је био доста празан, јер сустизасмо само по нека кола, поче разговор између Војина и Миливоја.

— Јели све спремно, да се воз у Феризовићу уништи? упита Војин.

— Спремно, одговори Миливој, али тек пошто се и последњи човек повуче са Качаника.

После кратког ћутања, поче Војин:

— Данас је наша Србија престала да живи: ово, што сада бива, то су тешки, последњи трајаји чувене српске војске. Победници са Куманова, Витоља, Брегалнице, Цера и Београда, без одлучне и последње битке, напуштају земљу. Страшно. Како ће мо изаћи пред очи нашим војницима, који су се још пре једног сата на Качанику борили истом љубављу, као и у првим борбама на Куманову. На куда их водимо? У Албанију! Ти си Миливоје прошао два пута Албанију, али оба пута као победилац. Ти знаш да први пут ниси могао преко козијих стаза албанских, ни митраљезе носити, а сада треба у Албанију да се повуче силна наша артиљерија и комора. Може ли то?

— Мора!... Био сам у вагону, када командант гиланске одбране саопшти Гојковићу на телефону, да се повлачи.

Да је гром ударио, или да се граната распрела у оном малом простору, мислим неби учинила страшнији утисак. Гојковић му је јављао, да је се ситуација на нашем фронту толико поправила, да се надамо, да ће у току дана цео кланац очистити од непријатеља. Да се држи још дан два, док му наше резерве не стигну у помоћ. Одговор његов био је, да је већ наредио повлачење.

Краљ када је све то чуо, он склопи руке, као на молитву и поче шапчати: „Јадна моја Србијо!... Јадни мој добри народе!...“ па окренув се Гојковићу, рече одлучно: „Пустите ме да овде умрем међу мојим војницима, на светој земљи моје Србије! Ја немам куда да идем. Смрт Србије и моја је смрт!“ Затим устаде и заповедајући, рече: „Господо, хајмо на положаје!“ Нико му не смеде ништа рећи, и сви пођоше на положаје више Качаника.

При поласку, Драгутин је уграбио само толико времена, па шапне Гојковићу:

— Ви Га познајете, ђенерале, не пуштајте Га у близину опасности!

— Када се синоћ вратеше, краљ љут нехтеде ни свраћати у штаб, а Рашић, опраштајући се са Гојковићем, рече својим мирним озбиљним гласом: „Сачувасмо Га, изврписмо своју дужност. А ја верујем, да ће Бог дати, да Он поново види како се наше победне заставе опет весело лепршају на пољима слободне Србије!...“

— И ја верујем, да Рашић има право, и за то кажем: и ако по Албанији нема путева за нашу артиљерију и комору, ми морамо у њој тражити заклона...

Обојица заћуташе. Кроз тиху ноћ чуо се само топот коњских копита, које су ударале у смрзнуто блато на друму и потмула далека грмљавина топова. То је била борба око Митровице и Новог Пазара..

Добисмо наредбу, да се задржимо у Сувој Реци. Друмом, који води за Призрен, ишла је непрекидна по-

ворка кола, пешаци, коњаници, жене са децом, болесни војници; све се то лагано кретало по блаватом и разривеном путу. Поред друма, на по неком камену седи жена са дететом на руди, или неки војник, са превривеном руком или главом. Нема жагора, нема вике. Све мирно и ћутљиво, као да се свакоме навалило на душу читаво брдо.

Поједина одељења улагорила се са обе стране речице, која туда протиче. Читаво поље прекривено коморским колима. И људи, и стока, једва дочекали, да се мало одморе. Нашло се у околини и мало сточне хране, те се дало прегладнелој стоци. Војне станице, које су доста доцкан добиле наређење да спреме све, што је потребно за војску, накупили су нешто брашна и меса, те војници добише по нешто, тек колико да поврате душу.

На три места у Сувој Реци, давао се леб војницима. Свакоме се да по комад леба или проје и сира и наређује, да иде цаље за Призрен. Болесни војници моле, да их сместе, где било, да се мало одморе, али кад сазнају, да ће се и одавде, сутра или прекосутра кренути све, они и сами иду, грабећи, да што пре дођу до Призрена, верујући, да ће онде затећи болницу и неге, или бар склоништа и ране.

Теретни аутомобили, који превозе муницију и тешке рањенике, тако су препуни, да на први поглед изгледа, као да су натоварени цаковима, а не људима. Војници у њима, моле само залагај леба, или чашу воде, али ако им понудиш, да сиђу и да једу, они одмахну руком или главом, али не силазе. Боље и гладан, него напустити место.

Једно одељење штаба, које је сутрадан стигло, нашло је само једну кошару, где се је могло склонити. Када су се у њу сместили, било их је премного, тако, да се је патос провалио и они сви пропали у одељење

за овце. Срећом није било високо, те се не деси никаква несрећа.

Свакога часа беда је почела бивати већа, и Сува Река доби врло брзо изглед Приштине.

Већ сутрадан наше заштитнице ступише у борбу са непријатељем око Штипља и на ограницима Шар-Планине. Потмула грмљавина топова, опомињала нас је, да будемо на опрезу и свакога часа спремни за пут.

Око подне дође наредба Врховне Команде, да се све јединице саобразе „Брдској формацији“.

За све нас „Брдска формација“, беше нова, непозната реч. Сви је примисмо са неповерењем, назирући неко зло, које се иза ње крије. Већ после подне, била нам је наредба потпуно јасна.

По пољани почеше да се ложе велике, огромне ватре, које су једно за другим гутале: књиге, архиве, непотребну дрвенарију, па и постељне ствари. Велики пламенови и огроман дим, наднео се над логорима и целим пољем. Војници окупљени око ватре, бацали су једну по једну ствар у ватру и посматрали како је пламен обузима и гута. Све је ишло мирно и резигнирано. Војници су сагоревали ствари, за које су знали, да су потребне, али нису за њих имали љубави. Сасвим други изглед доби све, кад се у вече сазнаде, да је дошла нека наредба, којом се, као наређује, да се циви топова закопају, а сва топовска дрвенарија спали.

Као електрична струја прође та вест кроз све војнике.

— Зар наше топове, нашу једину одбрану да спалимо? Које је то на ум пало... тај не зна шта је топ.

— Зар код толике запреге, да спаљујемо топове! А ја сам их на снојим леђима вукао на Витољу и Брегалници!

— Бре, па зар ви то верујете? Неко се нашалио, а ви примили за готово! Ви сте деца, или будале!

— Тако је! Какво спаљивање топова!

И сви се сложише у томе, да је то само нечија шала, и весељу не беше краја, када, после једног сата, стиже наредба, да се цео дивизијон одмах крене у Призрен.

Цео одред је помагао да се коњи очисте, опрема прегледа и запрега доведе. Као мајка, када спрема јединица у коло, па му час намешта јелек, час повлачи кошуљу, да се леише види вез, тако су сви нешто налазили, да очисте, или наместе на топовима и запрези.

Када је командант дивизиона, подпуковник Мирко, изашао на коњу, да обиђе све батерије и да види јесу ли спремни за полазак, па им викнуо: „Помози Бог, војници“! одговорили су војници: „Бог ти помогао“! тако громко и једнодушно, тако дирљиво, да су војници, који су били заузети око спаљивања непотребних ствари, почели да грцају, и крадом један од другог, да бришу сузе. Свима им је изгледало, као да су своју артиљерију, своје топове спасли из неке тешке и велике опасности. Дивизион се крену. Топот коња и тутњава оруђа, мешала се са узвицима и поздравима војника. И све док се дивизијон не изгуби из вида, стајали су војници и гледали за њима, као што би гледали за драгим рођаком и пријатељем, који је успео да се уклони од опасности.

Ту целу ноћ ватре су гореле и осветљивале логоришта, на којима се видео само по неки шатор. У зору нас пробуди јака и много ближа грмљавина топова. То дебацковци и пољаци, на Дуље-хану, почеше да поздрављају непријатеља.

Почеше журити са спаљивањем ствари. Официри, прегледујући издвојене ствари, које су подофицири и војници одвојили, да понесу, насмејаше се: Ни четврти део од тога неможе се носити, јер и сва кола, и коњска и воловска, морају се спалити. Све што се до сад носило на колима, мора се патоварити на товарне коње, а понешто и на волове, и тако носити.

По завејаним планинама албанским, ишли смо без пута и стазе.

Спалити кола! Та вест била је још страшнија, још тежа, него спалити топове. Јер док су за топове везане успомене рата и борбе; док су топови верни и поуздани ратни другови, дотле су кола, која је војник довезао собом у комору, од своје куће, део његове куће, део његове душе.

Све журење и оштре заповести нису много помагале. Спаљивање кола ишло је врло споро. Сваки је хтео да спасе ма један делић, само да има успомену на своју кућу...

Наслоњен на своја кола стајао је Остоја, замишљен и тужан. Сва кола, осим његових, беху већ расточена и поједини њихови делови горели су са праском и димом. Он још није кола ни такнуо, и ако је два три пута хтео да почне, да изврши заповест.

— Шта је с тобом, Остоја? Зашто си стао, кад знаш да се мора хитати? Нису од злата, да их толико жалиш.

— Нису од злата, одговори он, и погледа ме кроз сузе — алида су од злата, неби ми била милија... Како да их не жалим, кад ми је сва срећа у животу са њима у вези... То су била најлепша кола у селу. Радио их је чувени Мија колар из Шапца, а молер Мата, узео ми шест дуката, да их оварба и ишара. Ето петнајст им је година, а изгледају, као да су лане прављена... али их не жалим због тога. Ако се жив и здрав вратим, начинићу исто таква, па и боља... Али на њима се прво повезла моја Смиљка, кад смо пошли на венчање. Са њих је она сишла у моју кућу.. па ми се чини, да њу сарађујем, кад кола горим... Па мој Јова, мој првенац, на њима је вожен први пут цркви на врштење... И на њих је канула света вода, са босиока, кад је попа крштавао мога Јову... и јецање му прекиде говор.

— Па нека други расточе кола и нека их спале, рекох, тек да га утешим.

Стара и ретка књига

№ 94

Али њега то као да још више заболи.

— Немо, наредниче, немо, жив ти син! Ја ћу сам. Јер кад би видео другог, да их кида и ломи, мислим да би га убио... а овако, ја ћу сам, јер се мора.

Он поче лагано растакати кола и кроз сузе шаптати: „Кућо моја, животе мој... Смиљо, добри мој друже, буди ми ти жива и здрава са нашом децом... Остоја ће лепша и боља начинити, када се врати... и поче крадом кроз сузе љубити сваки комад, пре но што га на ватру положи.

Зора нас затече више Суве Реке, на друму, који води за Призрен. Сви смо ишли тужно и сломљено, као да смо се враћали са гробља, где смо саранили оно, што нам је најмилије. Никоме није било до говора. Свако се разговарао у души са својим милим и драгим.

Са обадве стране друма, велике ватре и стубови дима, говорили су нам, да се и ту догађало оно, што и у Сувој Речи. Терет, који нам је притискивао душу, бивао је сваког часа све тежи. Ми смо ишли без циља, без наде. Нико од нас није мислио ни шта ће нас дочекати у Призрену, нити куда ће мо из Призрена. Наше душе тугом обавијене, нису биле кадре да се баве другим мислима доли о нашим драгим и милим на дому.

Снег, који је од јутрос тек по мало се јављао, поче да веје јаче. Бели покров поче да покрива све,

и згаришта, и мртве коње и волове који су уз пут лежали, и поломљена кола и бачене и остављене ствари. Друм, којим се могло видети далеко, као се каравани натоварених коња лагано крећу, поче се губити у магли вејавице. Као нека бела завеса, затвараше нам видик. Згаришта, из којих је стршила гвожђарија сагорених кола, пушила су се још, и као црне мрље, одвајала од белог свежег снега.

Из даљине чуо се потмуо топот коња, праћен неким необичним тутњем. Шта ли то може бити? питали смо се у чуду. Топот и тутњава бивали су све јачи, а на један пут разабрасмо, уз топот, и песму. Само се згледасмо. Кома је до песме у овој беди, у овом тешком и страшном часу?

Сада се већ јасно чуо бат коња и штропот топова. Мелодија и речи песме, певане из стотине грла, разлегаху се по завејаним пољима. Угледасмо нејасне силуете јахача, који су јашили на челу колоне. Наша артиљерија враћа се натраг. Прође нас језа. „Да није настао нов преокрет на боље?“ пролети свакоме кроз душу. Први јахачи стигоше већ до чела наше колоне. Зачу се команда: „Дивизијон стој!“ и ми познадосмо глас подпуковника Мирча.

Наш командир приђе и поче са њима разговор. У неколико речи, рече му потпуковник, да се са целим дивизијоном враћа на положаје више Суве Реке, где ће сачекати непријатеља и помоћи заштитници, да га што дуже задржи. После поздрава и жеље за срећан и успешан пут, дивизион крену даље. Ми се склонисмо у једну страну пута да им начинимо места. Они сви завићени зимзеленом и шимширом, весела изгледа, као да иду кућама, певају. Запрега и топови, овићени зеленилом, добили неки свечани изглед. Ми их посматрамо, а срце да нам искочи из груди. Грло нам се стегло, па нам се чини да ћемо изданути под притиском необјашњивих осећаја.

Прикључих се нареднику Марку, који је јашно поред топа. Пружих му немо руку. Он је прихвати и весело ми рече: „Здраво Миладине!“

— Шта је ово, побратиме?

— Идемо да заузмемо положаје на Сувој Реци — одговара он весело.

— Од куда сада и зашто тај нагли преокрет?

Он се насмеја, па ми са задовољством поче причати, шта се у Призрену догодило:

— Стигосмо на логориште пред зору. На све стране велике ватре пламте и гутају тачкове, каре и сандуке топова. Циви већ све сакривене и закопане. Ми се оладисмо. — Истина је дакле да се топови морају уништити! Подпуковник као убијен. Официри савуљени у гомили нешто разгорарају. Војници сјашили са коња и сишли са својих седишта, па тихо разговарају и као да нешто чекају.

Капетан Драги, командир друге батерије, оде међу своје официре и подофицире. Почеше нешто говорити и наједанпут сви викнуше: „Хоћемо! Живио капетан!“ Наста тајац у целом дивизиону. Капетан Драги приђе групи официра који беху окупљени око подпуковника. Одаде сабљом почаст и стаде мирно. Тишина овлада, као на коману, само се чуло пуцкарање горућих тачкова на оближњим ватрама.

— Господине, подпуковниче, поче капетан — у договору са својим друговима и војницима, дошао сам да вас нешто замолим.

— Говори, капетане! рече командант.

— Наша је жеља да не уништавамо наше топове. То су топови који су са барауле на Младом Нагоричану, ватерали на Куманову Турке на одступање, на Прилепу и Битољу они су помагали да се победи. На Криволаку, кад нас Бугари нападоше, четири пута смо их губили и отимали, док их на послетку, пети пут, не спасосмо. Они су говорили на Вишеграду и Рогатици, на

Ужицу и Дрини. На Зајечару нам је ђенерал Гојковић у самој борби честитао. Ови топови су нам сада као браћа, више него браћа, без њих нема ни нама живота. Ја вас молим, господине подпуковниче, у име моје и свих официра, подофицира и војника моје батерије, да нам допустите да се вратимо на положаје, где су наше заштитнице и да, до последњег метка, останемо онде. А када се више немогадне борити, ми ћемо ништити наше топове тако, да ни један неће пасти читав непријатељу у руке. Непријатељ ће добити само гомилу неупотребивог гвозђа и дрвета.

Командант погледа на официре као да је хтео из њихових очију да прочита одговор. Оно што виде у њиховом погледу, испуни га радошћу и поносом.

— Ја мислим господо, — поче мирно — да жеља друге батерије треба да се испуни, али верујем да је то и жеља целога дивизиона и да ћемо на тај начин донети више користи општој ствари.

— Тако је! Сви ћемо на положај! одговорише официри.

Командант оде у Врховну Команду да издејствује наредбу а читав дивизион, са ногом на узенији, чекао је одговор. После пола сата, видесмо га, још из далека, како јури к нама у каријеру. Када стиже, он још из далека викну: „Помози Бог, војници!“ Дивизион му одпоздрави као један човек. А он рече:

— Војници! Врховни Командант наредио нам је да се вратимо на положаје и да помогнемо заштитници да задржи непријатеља, али наша оруђа не смеју исправна пасти у руке непријатељу. Бранићемо их до последњег метка, а онеспособићемо их тако, да нико од њих никакве користи нема, па ма то платили животима свију нас.

— Живио краљ!

— Живио краљ! понови громко цео дивизион.

У часу, као неким чудом, нађоше војници зимзелена и шимшира и окитише и себе и топове и уз песму кренусмо кроз закрчене улице Призрена. Свет нас је у чуду гледао не знајући ни шта је, ни куда ћемо.

Опростих се са њим, те пожурих да стигнем своју колону, која је опет тихо и журно ишла према Призрену.

Оце су са мунарета кујисале акшам, када наша колона уђе у прве улице Призрена. Њихови гласови чудно су утицали на душу, и као нека злокобна тица, вили се над нашим главама. Гомиле народа, које нису могле наћи склоништа нигде у кућама пространога Призрена, спремале су се, да ноћ проведу под ћепенцима затворених турских и арнаутских дућана. Продавци леба и проје, већином Арнаути, поносно су ишли између гомиле гладног народа, не нудећи ником и одговарајући кратко и гордо на питања: „Колико кошта?“ На лицима призренских Срба, читала се туга и брига за сутрашњи дан. Туга им се свила на душу гледајући толики јад, коме су само у неколико могли помоћи, а бринули се, шта ће бити са њима и овим добеглим народом, када српска војска напусти варош.

На све стране само се говорило о путу кроз Албанију. Свако је знао за страхоте и тешкоће које нас тамо чекају, знао је да иде готово у сигурну смрт. Језовите приче о завејаним и без путева планинама, о

мржњи и фанатизму полу дивљих албанских племена, утицале су страховито на свачију душу. Официри и војници, који су у ранијим походима прошли Албанију, саветовали су избегли народ, да остане у Призрену. Нарочито жене и деца, да се не крећу на тај пут, пун страха и тешкоћа.

С друге стране, гласови, који су стизали из заузетих крајева, о поступању са нејачи и женама, о одвођењу у ропство у далеке крајеве, гонило је и оне мање јуначне, да се одлуче на пут кроз Албанију. Свако се решавао и да пође и да остане, али се је спремао да иде. Куповало се топло рубље, плаћале се огромне суме за обућу. Тражило се по сваку цену да се понесе животних намирница, јер се веровало да се у пустим и непролазним планинама, неће ништа наћи за јело.

Лагано смо се гурали кроз масе народа, који је жељно хватао сваку реч на улици, надајући се да ће му она донети савета и помоћи. Означило нам неки стари, напуштени хан за становање. С муком дођосмо до пред капију пространог ханског дворашта. Двориште преуно. У једном крају натоварени коњ једе нешто мало сена, што је пред њим прострто. Уз коња стоји жена обучена у војнички шићел, држи за руку дете од пет-шест година. Боже! да ли она мисли проћи кроз Албанију са тим дететом?

Мало даље једна група женских, мучи се да натовари на коња дељкове, са ћебадима и јелом. Невеште руке, само се бадава муче и напрежу, али оне заузете мишљу да треба што пре бити спреман за полазак, и не виде да им посао не одмиче. Приђоше им два војника, те помогоше.

— Па куда ћете сад у ноћ? запитих их кад видех да једна хвата улар, да поведе коња.

— Морамо поћи сада, да би могли сутра рано дохватити се друма изван вароши, јер ако пођемо у јутру, нећемо моћи из вароши изаћи ни до подне! И не че-

кајући шта ћу им одговорити, оне хитно пођоше према изласку. Они, који су излалили, и наша колона, која је улазила у ханско дворниште, толико су закрчили пролаз, да сам одмах увидео, да жене имају право.

— Хајде, мајко, да товаримо, па да се кренемо, — молећим гласом говори једно девојче мајци. — Боље да ноћимо изван вароши, па да зором кренемо даље.

— Боље је да останемо овде — одговара мајка — нисмо ми кадре да издржимо тај пут. Шта другима Бог да, нека буде и нама.

— Мајко, нама је тамо отишло све што смо на свету имали... тамо ми је и отац и брат... можда ћемо их где год, у путу, наћи. А ако су они пропали, нека и ми умремо!... Овде нас чека само живот у беди и срамоти.

Мајка је погледа, па видећи сузе, које су текле преко бледих образа, устаде и поче спремати и везивати ствари.

Под самим тремом хана, видех једног Арнаутина, где говори са човеком обученим у грађанско одело. Крај њих стоји жена са двоје деце. Девојчица од десет и мушкарчић од осам година, држе мајку за руке, а очи не скидају са Арнаутина.

— Да останеш, господине, и ти, и жена, и деца, у мојој кући. Длака на глави неће ти фалити. А има, хвала Богу, и брашна и месџ, да се не бојиш е ћеш се мучити гладан.

— Хвала ти Алија, али не могу. Ја нисам свој. Ја морам онамо, куда и сви моји иду, ако у беду, у беду, ако у смрт, и у смрт!

— Па остави бар ову децу и твоју госпођу овде, јер они немогу издржати тај пут. Код мене у кући, они ће бити сачувани и сљоњени. Моја жена биће сестра твојој госпођи, а моја деца, браћа тројој деци...

И жена, и деца на то почеше да плачу:

Жене и деца склонисмо у неке порушене куће да преноће.

А деца, ђаци, са кметом Стеном, стигоше до обале Јадрана,

— Не остављај нас осим тебе. Пусти нас, да с тобом поделимо сву тугу и терет, па ако треба, и да умремо заједно!... Деца, плачућу, почеше да га грле, и јецајући, да течају: „Тата, тата“!

— Ето, Алија, не може ни то... Нама је Бог досудио, да појемо, и ми ћемо поћи.

— Алах је велик.. нека буде како он каже... рече Алија, и руку принесе челу.

— Нађи ми коња, Алија, да могу деца, колико толико, да се одморе на њему и да понесем чим ћу их утоплити и наранити.

— Али, сада бар оди у моју кућу, проведи ноћ мирно, па сутра у име Бога, врени... Ето, друга је година како си био у мојој кући, твојим службеним послом... Ти дође чај из Скопља, и донесе правду. Твоја правда и поштење, спасоше живот моме сину, образ и част моје куће. Ти си дошао био да судиш, јер неваљали људи хтедохе главу мога сина и част моје куће, а ти дође и даде правду... Да сви ваши беху такви, можда неби ово све овако било, заврши Алија шапатам, па замислив се мало, рече одлучно:

— Моја два брдска коња, који су склоњени у селу, сутра сабахиле, биће пред мојом кућом. На њима ће твоја жена и деца сербез ићи преко наших планина и вршева. А сада, молим те, оди у моју кућу, поједи со и леб, за добро, које си мојој кући учинио.

И не чекајући, он поче дизати ствари и товарити на себе. Па видећ, да не може сам све понети, он ману руком једном свом познанику, те дигоше ствари и сви заједно пођоше излазу.

На једном малом дењуку ствари, огрнута неким старим цаком, са шајкачом на глави, девојчица од десетак година, седи и плаче. Помислих, да је дете гладно, те јој хтедох дати комад леба. Приђем, те је запитам:

— Што плачеш, дете?

— Изгубила сам мајку и брата, одговори ми она кроз плач. Синоћ, при уласку у Призрен, раздвојише нас нека кола и товарни коњи. Ја помислих, да ме они чекају, те спустих дењак, да се одморим. Кад кола прођоше, ја их више не видех. Звала сам их, питала за њих — рекоше ми, да и они мене траже, да питају за мене — али их више не видех. Цео сам дан данас тражила по Призрену нико ми ништа незна да каже... и девојче поче да јеца.

— Не бој се, наћи ћемо их — тешим је ја — а док их не нађемо, бићеш са нама. Дете се умири. Њене велике, плаве очи, гледале су ме кроз сузе, као да желе, да се увере, да ли ја заиста мислим, да се бринем о њој, да је заштитим. Наредих војницима, да дете пазе и чувају, да му даду јела, па који пође у варош, да се распитује за њеног брата и мајку...

— Миладине! Ој Миладине! зовне ме познат глас, са улаза у двориште. Окренух се, и видех кмета Стеву, из нашег села. Пођох му у сусрет. Пољубисмо се са сузама у очима. Кад њега видех, као да видех своје село, своју кућу и децу.

— Од куда ти овде, Стево, кад си требао, да по договору предаш село непријатељској војсци?

— Ето од куда: У очи дана, кад ће непријатељ ући у село, дође изненада заповест, да сву мушку децу, преко тринајест година, одмах покупим и поведем у Прокупље, јер непријатељ, кажу, одводи сву децу у ропство. Потрчях по селу, да покупим децу. Настаде плач и кукњава. Некоје мајке, уверавале су ме, да детету нема ни дванајест година, само да га не водим. Тек кад сам им растумачио, да децу спасавамо, почеше децу опремати. Кад тога дана писам полудео, никада нећу. Заклињале су ме жене у моју нејаку децу, у гробове мојих родитеља, да им чувам децу, да их не пуштам од себе... Љубиле су ми руке, рукаве и јелек; давале ми новац, за који деци да купим јела и преобуке...

Ја сам плакао с њима заједно, али сам их журно, да се што пре кренемо. Беше тешко, да ми срце пукне... али најтеже беше ми у Рајка Златковића кући... Његова Церка, кад чу за наредбу, загрли Станка и поче нарицати, поче кleti и бусати се у груди: „Пет синова и мужа вам дадох; остаде ми ово једино, да очува свећу у кући Златковића, па сад и њега... и њега!“ Почех је уверавати, да је то једини спас, јер ако га непријатељ нађе, он ће га одвести, и онда је угашена кућа Златковића. Ја ћу са децом ићи, ја ћу се бринути, као о својој деци... а оне, што остају, нека у невољи погледају на моју сирочад. Церка утре сузе, уђе у кућу и изнесе кесу златника, пружи ми и рече: „Кмете Стево, ево ово мало пара, понеси за мог Станка, ако устреба и другом детету, извади одавде, па купи и помози, а за твоје не брини. Од сутра, ја ћу бити слуга у твојој кући дадиља твојој деци... а ти, зато, Стево, чувај ми дете... чувај ми последњег сина...

Мене поче хватати несвестица. Хтедох нешто питати, али не могу никако да се сетим шта. Управо знам шта хоћу до питам, али се бојим, да ће ми се питање претворити у јаук и ридање.

Кмет Стева, убриса очи рукавом, погледа ме право у очи, па као да је прочитао моје питање, рече: „И твога сам Петра повео“.

Знао сам ја то и сам, али сам бегао од мисли, која ми је била страшна. Сада, кад ми рече, да је и мој син са њима, немогах више издржати, већ запитих:

— Где су деца?

Мора да ми је глас био страпан, јер Стева сав пребледе, па као правдајући се, одговори: „Јутрос рано, одоше под управом учитеља и под јаком војничком пратњом, преко Љум Куле за Скадар, а одапде, ако Бог да, у Француску.“

— Сине мој, Петре мој! зајечах и почех плакати.

— Не буди дете! поче опет Стева, и ја сутра идем

за њима. Остао сам само да примим товари са намирницама и нешто одела. Стићи ћу их на првом коначу.

— Погледах га право у очи. Он ме разумеде шта хоћу да кажем. Метну руку на груди и тихо рече: „Тако ми моја деца жива била, чуваћу твог Петра, више него своје дете“.

Ноћ се спустила над Призреном. Тешка, суморна зимска ноћ, и као плаштом обавила сву тугу и јад, који беше сакупљен под зидинама душановог града. Пет стотина година гледале су старе, оронуте зидине, муке и патње једног доброг и племенитог народа. За пет векова виделе су много туге и невоље, много крви и суза, али никада невидоше оволики јад и беду. Овде се је српски народ, сакупљен са свих страна, праштао са својом слободом, са својим идеалом, са својом Србијом, У Призрену је сагоревано и уништено све што се је стекло и стварало стотину година. Све уништено и сагорено, до неколико дроњака, да се тело заклони од зиме, и комада сува леба, да одржи душу до сретнијих земаља, на чија врата мора да закуца народ, који је све жртвовао, само да сачува поштено и чисто име своје...

Под теретом тих мисли, седок на пољаве, на коме је спавало сирото, изгубљено девојче. Она у сну поче да шапће, а за тим да јеца... Крв ми се узбуди; беше ми криво и на самога Бога, те подигох руку према небу, и стегнутом песницом, претећи и самом небу рекох: „Зар смо толико згрешили, Боже, да ни једна невинна деца, ни у сну немају мира, ни одмора!...“ На сетив се само својих грехова, ја оборих главу, као кривац, и почех шаптати молитву: „Господе, кажњавај нас, а не наваљуј казну на невину и јадну децу нашу“.

Тешко се ишло по смрзнутом и клизавом путу. На низбрдњи падали су и стока и људи. Коњи, који већином немаху зимски ков, с мувом су се кретали, под теретом, који су носили.

Поред друма, на малим размацама, видела се зграшита, из којих је стршило по неко-несагорено парче кола и оруђа. На местима, где је још ватра тињала, окупило се по неколико уморних и болесних војника, па се одмарају и греју. Свако се задржава само колико му је најпотребније, да поврати снагу. Треба журити, јер се незна где ће се стићи на одмор.

Пут бива све тежи и ужи. Кад сиђосмо на обалу Белог Дрима, наиђосмо на ново просечени пут. Ту успорисмо корак сасвим, јер пред нама беше нека батерија брдске артиљерије. Уморни коњи, клизали су се и падали под теретом, на смрзнутом и углачаном путу.

Како поче да осваја ведар новембарски дан, и сунце поче да раскривљује смрзнуту земљу. Већ после пола сата, беше много лакше ићи, јер престаде клизање. Али кад се сунце поче примичати подну, његови

зраци отопише лед, друм се раскала и испроваљива, под хиљадама људских и коњских ногу.

Око једанајет сати почеше нас сустизати аутомобили и фијакери. То беху разна министарства, врховна команда и двор. Али већ после пола сата, читава поворка мораде застати. Ми пешаци и товарни коњи, почесмо их обилазити узаном стазом, која је остала слободна, између заглављених кола и аутомобила, и бучнога Дрима. На самом завијутку, где се са друма пење на велики зидани мост, који води преко Црног Дрима, беше један аутомобил, готово укопан у блато. Видело се одмах, да се тај одатле неће моћи кренути, ни склопити. Војници су се мучили да га склоне, али њихове муке беху узалуд.

Обиђосмо их, и пођосмо стрмом страном моста, на Црном Дриму. Велики зидани мост, сведен на један једини лук, наднео се над Дримом у висини од тридесет метара. Силна планинска река хучи испод њега, и пенушећи се, носи кладе и грање. Падине моста, толико су стрме, да и по сувом и лепом времену, тешко би се прешло колима, а у ово доба године, покривен снегом и ледом, готово је непрелазан. Клизација се и падајућ, лагано се почесмо на гребен, и мислећи, да је главна опасност прешла, данусмо душом — али сувише рано. Већ после неколико часака, видесмо, да је силазак низ струму падину, још тежи и опаснији.

Пред нама се један натоварени коњ поче клизати низа страну. Војник, држећи га за улар, поче га заустављати свом снагом. Коњ под теретом, а без зимског кова, све је брже клизао и приближавао се неограђеној страни моста. Сви видесмо шта ће се догодити, те повикасмо војнику: „Пусти улар!...“ Војник пусти улар, а коњ захуетан, заједно са својим теретом, сурва се у реку. Мукли пад и пуштање воде... и све опет пође својим током.

На другој страни, под самом кулом, масе војника и избеглица, одмарају се, или претоварују коње. Видевши до Дум Куле, где се још говорило да има друма са каквим тешкоћама има да се бори, почеше да смањују терет на коњима. Одвајало се само заиста најнужније. Говорило се гласно, докикивало, расправљало. Изгледало је као у кошници разљућених пчела. Командири колони наређивали су кошоводцима, да се држе заједно и да не прекидају колоне. Поједина одележа, већ су лагано полазила, једни према Бицану, лево поред Црног Дрима, други десно према Ђаковици. Жагор и говор, команди, псовки и дечијв плач, мешао се са хуком таласа Црног Дрима, и губио се по снегом покривеним брдима.

На један пут поче све да се утишава. Кроз редове и гомиле, шапатам прохуја реч: „Краљ!“ Сви оставише послове, све заборави на себе, па се окрете онамо, одакле је долазио краљ. Цео мост се испразни од људи и коња. На гребену рашћипшеног моста, појави се краљ Петар. Ослањајућ се на свој штап, придржаван са обе стране од својих пратиоца, он застаде за часак на гребену моста, па једним дугим погледом обухвати цео простор. Војници осетивши његов поглед на себи почеше да намештају и чисте одело, које је било сво улепљено од блата и сена; да поправљају шајкачу и да заузимају став за поздрав.

Краљ лагано сиђе стрмом страном, и дошав на место под самом кулом, поздрави сакупљене војнике и народ: „Помози Бог, војници!“ — „Бог ти помогао!“ одјекну са свих страна, а одмах за тим још силније: „Живио краљ!“

Обазрех се да видим где ми је одред, али слика, коју видех, занесе ме. Као у цркви, за време свечане литургије, стајали су и народ и војници, мирно, са руком на шајкачи. Жене подигле децу на руке, како би и она видела свога краља, и све то тако, колико ти

поглед допире. Чак и они у колонама, који су пошли друмом, окренули се овамо и поздрављају...

— Мама је ли и краљ мора сад пешке ићи? — пита малишан мајку, која га држи на рукама.

— Мора чедо моје, одговара мајка, и он је оставио све, па пошао са нама заједно... па када непријатеља отерају од наших кућа, он ће се опет са нама вратити.

До мене стоји трећепозивац, просед, стасит човек.

Подигао се на прсте, да би боље видео. Сузе му се цеде низ образе, а мени чисто чудо да видим, на том одлучном, јуначком лицу, сузе. Гледајући у краља, војник је говорио тихо:

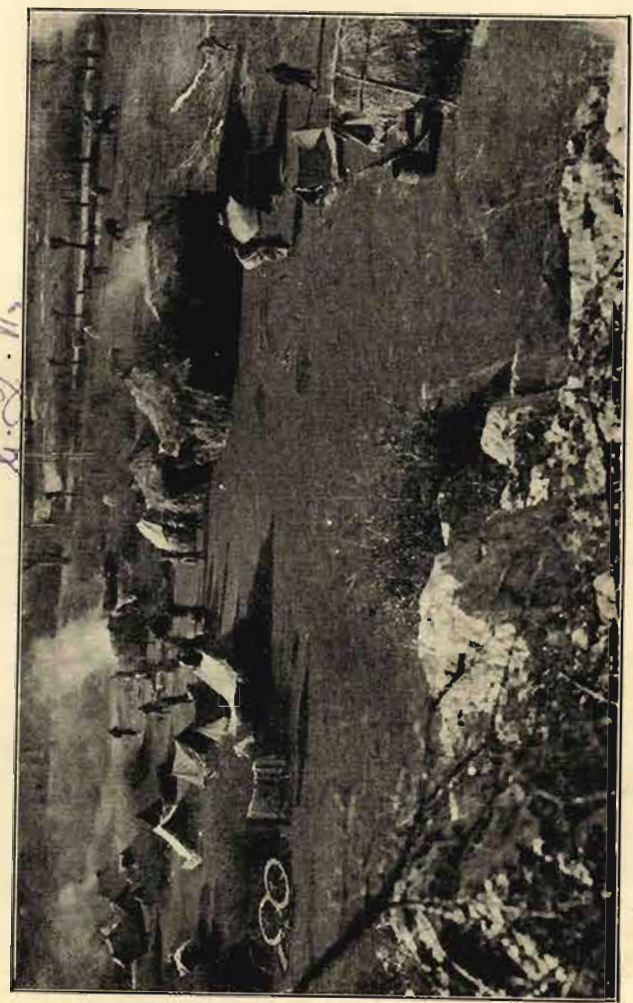
— Добри мој Господару, немој да си тужан: све ће ово проћи... ето и Твој Ђорђе, и мој Ђорђе, беху тешко рањени на Мачковом камену, па ето их опет живи и здрави... И твој, и мој млађи син, боре се за нашу драгу земљу... а ето... Господару, ми овако стари, морамо се потуцати по овим гудурама. Није ми жао мене, ја сам на све то научио, а и снага ми је јача... али Ти, Краљу и Господару, како ћеш Ти прећи преко ових пустих, завејаних планина... Али не бој се, добри мој Краљу и Господару, с нама је Бог и правда... — И крстећи се, поче шалтати: — Бог Те чувао, Господару!

Краљ Петар, седећи на једном сандуку од муниције, беше се мало одморио, подиже се и пође лагано. Још један пут погледа целу околину и подиже руку на поздрав.

Још једно: „Живио краљ!“ разлаже се околином и краљ Петар пође лаганим, али одлучним кораком на замрзнуте и завејане стазе албанске, а из хиљада душа пратила га је жеља његових војника и народа: „Бог те чувао, Господару!“

Многи су још дуго гледали на ону страну куда је отишла поворка са краљем на челу.

h. d. v. 15

Кад смо видели да се мора чекати подуже, начинисмо колебе од трња и морске траве.

Пут води поред самог Дрима. Дрим хучи и својом хуком надмашује жагор разговора колоне, која се креће раскаљаним путем. Цела околина покривена снегом, па се од те белине општро издваја узана тамна бразда, по којој се креће и вијуга поворка. По где која пахуљица снега облеће око нас, као тица, која бира место где ће се спустити. Сваки напрето снагу, па корача што брже може, да би још за видеља стигао на место, где мисли провести ноћ.

На једном товарном коњу, поред товара, седи и наше девојче, кога нађосмо у Призрену. Обучено у шињел и огрнута ћебетом, изгледа и сама као неки завежљај, из кога, као две свећице, светлуцају њена два плава ока.

Вече се поче приближавати, са њим и снег вејати. Неки хладан ветар, као нож, сече по образу и рукама. Одело и ћебад које беше влажно поче се мрзнати и отежавати кретање. Пут који се догле видео како кривуда и црни се у даљини, превуче се белим покровом и поче се губити у једноликој белој површини. И људи и коњи заморени успорише ход. Вејавица и ветар биваху све јачи а вечерњи сутон лагало је закриљивао брда и обронке. Мрачна зимска ноћ спуштала се на узану долину којом смо ишли. Колико оком можеш догледати, видиш самопусту, снегом покривену пољану, затворену, са обе стране високим брдима, која се у висини губе у магли и тами.

Поче довикивање и журење. Свако је мислио да му је крив онај пред њим, што неможе да пође брже. Већ некоји хтедоше да се стане и да се наложи мало ватре, те тако проведе ноћ, кад се напред чу, да се види светлост и да село не може бити далеко. Прикупили смо сву снагу, те једва извлачећи ноге из снега, који беше већ напао до преко чланака, пожурисмо према месту где видесмо светлост.

Праћени вејавицом уђосмо у малено брдско место. Из раптрканих кућа светлудала је, овде онде, по нека светиљка. Наиђосмо на војничке страже које нас упутеше да идемо правцем према брду. Тамо се налази велика напуштена зграда, у којој има места да се могу склонити и људи и стока.

По брдовитом сеоском путу а по тамној ноћи падали су и људи и коњи, док се не попесмо на брежуљак на коме беше напуштена зграда. Огромна велика грађевина на два спрата, без крова и прозора, црнила се пред

нама. Тек кад уђосмо унутра, увидесмо да нас само њени зидови заклањају од ветра али нас не штите од снега. На неколико места, уза сам зид, беху наложене ватре око којих се сакупили људи, жене и деца. Са коња скинуте ствари служиле су као седишта и постеље, на којима су, у свим положајима, спавали од зиме и умора клонули путници. Нађосмо трња и огранака те наложисмо ватру и одмах престависмо воду за чај. Имали смо сваки по мало шећера, пексимита и леба, а то нам је требало да буде храна до Пишконеје и Дебра. Али онако гладни почесмо јести, тешећи се, да ће нам остатак бити довољан до одређеног циља. Наше девојче

заспа чим попи чај а сви војници, осим стражара, почеше тражити места крај ватре, да макар у полусну, одморе уморно тело.

Већ и ја хтедох заспати, наслоњен на један дењак, кад дође командиров послани те ми рече, да ме зове начелник штаба, да одмах дођем.

Сиђосмо заједно доле у „срез“. Стара арнаутска кућа била је препуна војника. У две одаје, које су биле среска канцеларија и стан начелника, беху окупљени сви официри и чиновници штаба наше армије. Није било места ни да се седне, већина је морала стајати.

— Имаш ли доста хране за коње? упита ме начелник кад стадох мирно крај врата.

Одговорих да има свега за један дан сточне хране, а да сваки војник носи са собом мало хране, коју треба да расподели на три дана. Али је већина већ данас све појела. Оно што се носи на коњима, тако је мало да ће једва моћи изнети дневну припадљеност и то смањену.

— Набави, Миладине, сточне хране, што и колико најеш овде у селу, па понеси, што више коњи могу носити. Води рачуна да пута нема, већ да су место пута, брдске стазе, завејане и залеђене — заврши начелник.

Већ хтедох поћи када ђенерал Гојковић подиже очи са мапе у коју је гледао, те ми рече:

— Миладине, уз пут ћеш сустизати жене и децу, болесне војнике и старце. Помози где год можеш. А ако устреба да се неко детенце понесе, баци са коња ствари па натовари и понеси дете.

— Разумем, господине ђенерале! одговорих поздрављајућ и изађох.

У трему смотрих свога друга Вељу, начелника среског, где разговара са неколицином наших омладинаца из разних неослобођених крајева, који су као

добровољци били у нашим редовима. Поздравих се са њим, а он и његово друштво позва ме на једну праву „турску кајмакли кафу“. Примих радо позив, јер већ неколико дана невидех кафу, те уђосмо у њихово „одељење“, како га они у разговору зваше. У једном простору од два метра дужине и метар и по ширине, у коме је место прозора био неки мали отвор залепљен хартијом, било је око десет душа. Сви се стиснули само да би остао празан простор у једном ћошку, у коме је једна чупава прилика кувала кафу. Кувар је свом озбиљношћу био заузет пажњом, да му кафа, из дивне бакарне арнаутске ђезве, не искипи. Четири филџана распоредише међу оне који још нису пили кафу, да доше и мени филџан, па сви стојећи чекасмо да нам кувар наспе. Насмејох се кад погледах кувару у лице: беше то наш умегник сликар. И он се насмеја на мене, па сипајић ми кафу, рече у шали:

— Ниси веровао, Миладине, да ћеш у овој пустињи бити послужен оваком кафом!

Док смо пили кафу почеше они правити распоред како ће се лећи и пред мој полазак беше усвојен једногласно овај ред: У ћошку где се кува кафа Муџа, па редом Веља, сликар, Стева кореспондент, Бошко, Цига, Мајо, Незир, Зека и Милан. Једно уз смех доконаше да Незира метну крај врата, јер, пошто је дугачак, да може ноге пружити у трем...

Кад стигох своје одељењу ватре се већ почеле гасити и својим последњим пламеном осветљавале су гомили војника, жена и деце, који, под ведрим небом, спаваху тешким сном.

Јутро нас пробуди необичном ладноћом. Свањивао је ведар, планински, зимски дан. По свим стварима и људима, који су били даље од зида и ватре, попао мраз. Коњима се на репове и гриву ухватило иње. Плануше у часу, на неколико места, ватре и сви почеше да краве полу смрзнуте руке и ноге. Војници наместили

на ватру неку канту од гаса, па у њој кувају чај. Пију га и са шећером и без шећера. Прија она топлота а мало се раскваси и пексинит, па га је лакше гутати. Наше девојке попило већ две чаше чаја па загрејано сво се заруменило. Питамо је сви, да ли јој је било зима ноћас, а она одговара да ништа ноћас није осетила, као да је спавала код куће. Нама је свима мило, јер у њој гледамо своју децу, коју остависмо код куће. Још док смо товарили и претоваривали коње, прође поред нас Гојковић са својим штабом. Њих неколико на коњима а остали пешке. Видесмо их кад пређоше поток, те се почеше лагано пењати, један по један, узаном брдском стазом. Наредисмо којим ће се редом ићи да би одељења била заједно, те пођосмо, један по један, истим путем, којим оде штаб.

Целога дана, поворка без почетка и краја, кретала се узанам брдским стазама. Без стајања, без одмора, ишло се је журним кораком не штедећи снагу, не гледајући на умор. На Ујмишту стадосмо пола сата, тек да данемо душом. Одмах више Ујмишта затекосмо прву групу заробљеника, који су радили на проширењу „путева“. Они јадни, прозебли и гладни као и ми, придружише се нашим поворкама. Милије им је било са нама и гладни и озебли, него да дочекају да остану сами са Арнаутима. Они су, за време које проведоше са нама у Србији, познали нашу душу и наше срце. Док бесмо у Србији, они су били и нарањени и заштићени, а када несрећа притисну Србију, ми смо са њима делили и последњу кору леба. Сада, када смо се нашли у кршевима Албаније, без леба и крова, они нам не само не замерише што пате, већ нам помагаху где год су могли.

На наша питања какви су путеви даље, одговарали су са оно мало српских речи што су научили, да су путеви све тежи и гори, а да на неким местима чак нема ни стазе.

Брзо се уверисмо да су нам истину говорили. На клизавим и стрмим стазама почеше нам коњи падати и стварати све веће тешкоће. Коњи почеше умирати под теретом, а најпотребније ствари, које су биле у товару, нисмо могли остављати. Нешто се товара расподели на коње и људе, али остатак морао се напуштати.

Коњ који је пао препречио је узану стазу тако, да је читав караван позади њега, морао стати. Товар смо скидали што се могло брже, а још живог коња, тешком муком гурнусмо у провалију.

Сви са страхом погледасмо у небо, које се поче мрачити вечерњим сутоном. Како да се проведе ноћ на узаној стази, на којој се ни сести не може. Са једног гребена угледасмо долину неке речице, у коју се спушта стаза. Пред нама се видела цела стаза, која води у долину, сва покривена људима и товарним коњима. Сви су стајали на месту и чекали. Нико није питао ни зашто се стоји, ни колико ће се стајати.

Стаза која је толико узана, да се с муком може човек провући поред натоварена коња, наднела се над провалијом дубоком неколико стотина метара. Из провалије се чује хука планинске речице, коју, овда онда, прекида довикивање из поворке, која се крене за неколико корачаји напред, па опет застане. Позади нас чује се неко помицање и разговор. Некога са пажњом пропуштају да се прогура напред. Сваки покрет или мимолажење скопчано је са опасношћу, или да се онај који иде напред сурва у провалију, или да гурне коња са товаром.

Обазрех се да видим ко је. Стари ђенерал Рашић, командант комбиноване дивизије, лагано и пажљиво провлачи се напред. Сутоном који се лагано спушта, још више отежава и онако тежак и мучан покушај, да се дође до чела колоне. Стрпељиво и благо подиже се ђенерал када би услед тешкоће и клизавости стазе по-

елегнуо или пао. Водећи више рачуна о другоме него о себи, ишао је корак по корак напред.

Упутих се за њим и официрима, који су га пратили. Дођосмо до једне пољанице на којој се види две три земунице. Пред земуницама стоје неколико заробљеника и разговарају са двојицом наших официра. Беше то мајор Аца и поручник Раде, обојица из нашег штаба. Рашић смотрив их рече:

— Ајде Ацо, ајде још мало. Тамо у долини ћемо преноћити. Идем да оне на челу колоне пожури, да овај народ не сачека овде ноћ.

И поздрављајућ, ђенерал пође даље, провлачећи се између брда, које се дизало у небо и натоварених коња, који су лебдели над провалијом.

Застадох да помогнем мајору Аци ако би пошао напред. Он видевши моју намеру, рече ми тужно:

— Иди, Миладине! Ја одавде не могу ни корака даље. Остаћу овде и ноћити у једној од ових земуница.

Један од заробљеника када чу за намеру мајора Аце, поче га одвраћати.

— Не, господине мајоре. Земунце су толико загађене и прљаве да неби могли у њој ни сата остати, а поред тога, у њима леже наша два друга у пегавом тифусу. Боље вам је још један сат се мучити, него улазити у ово кужно и страшно склониште.

— Где ви ноћивати? упита мајор, и погледа у њега.

Заробљеник се збуни, па виде да његову добру и искрену жељу мајор почиње зло да тумачи, одговори у неприлици:

— И ја ноћивам у тој земуници. Али ја сам нешто друго. Ја сам се помирио са смрћу и верујем да би могао и овог часа умрети. Смрт би за мене имала само лепота — ви, господине мајоре, можете још живети — па грехота би било да улазите у земуницу.

— Е мој војниче — рече мајор Аца болно — није ни мени баш много стало до живота, али и да ми је стало, ја ето не могу даје. Ноге су ме издале!.. Па окренув се мени, рече:

— Хајде Миладине, помози ми да уђем и да се сместим!.. а ти иди и јави нашим где сам остао.

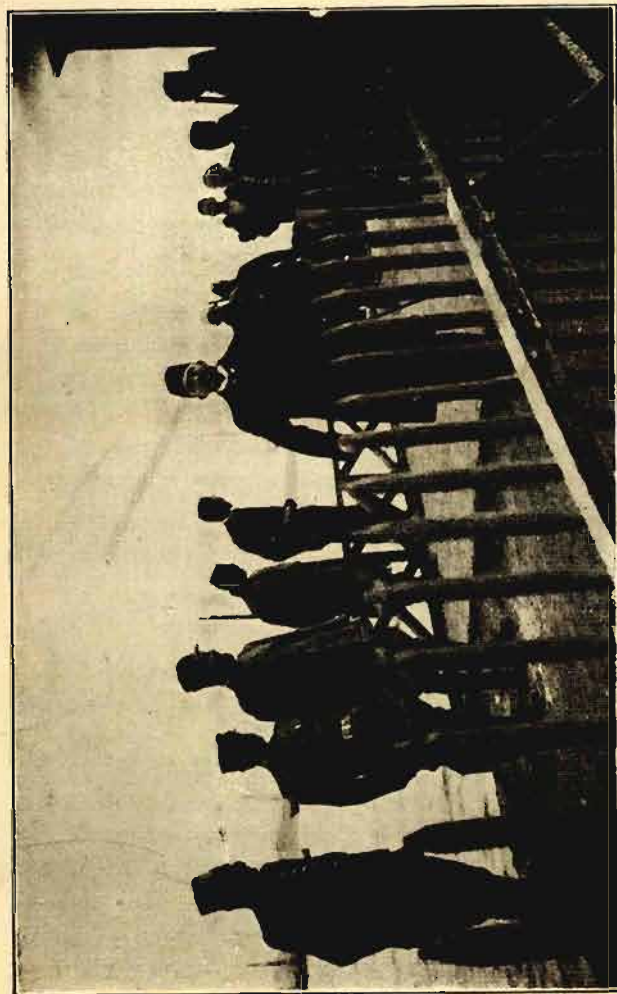
Заробљеници видећи да га не могу одвратити од намере, својски помогоше да га уведемо, готово унесемо, у земуницу. Улазећи унутра, задану нас смрад од влаге, зноја, дима и нечистоће. Мајор Аца се трже када ступи на праг, али после неколико часака, свестан да не може даје, он уђе и смести се у један крај, који за њега расчистише заробљеници.

У полулежећем положају, са склопљеним очима, учини ми се да спава. Али после малог одмора, он отвори очи, на завуче руку у унутарњи џеп копрана и извади једну фотографију. Пружајући ми фотографију, он поче тихо:

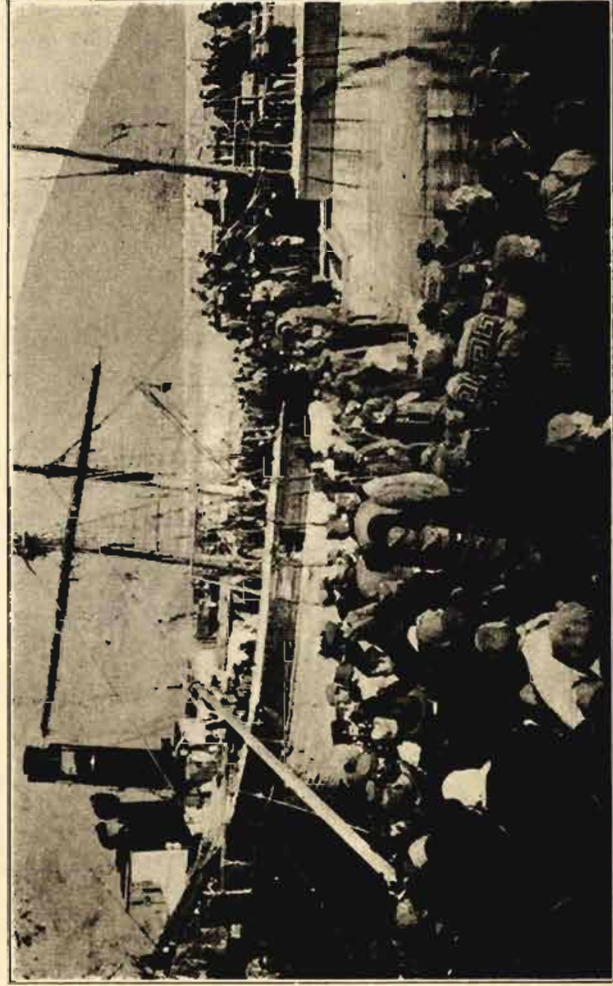
— Миладине, узми ову слику! То је слика моје жене и деце.. Ако се не видимо за дав два, мислим да се више нећемо ни видети: онда пошаљи или однеси мојој кући ту слику и реци им где и како сам остао. Поздрави их!.. — и пољубив слику, даде ми је, а две крупне сузе затрепташе му на трепавицама.

Опростих се са њим и пожурих да стигнем наше и да им кажем где сам оставио мајора Ацу и да се са помоћи вратим, те да га пренесемо из ове несреће.

Провлачећи се лагано, стигох после пола сата, ђенерала Рашића, на самом челу колоне. На томе месту престајала је стаза и губила се у једну стрму раван, дугачку око сто педесет до двеста метара. Покривена снегом и углачана од стотине и хиљаде ногу, била је то површина слична једној санти леда. Чим би који од војника, ма како пажљиво, ступио на њу, већ је после трећег корака тоциљао се и котрљао, док неби сав крвав и изубијан и изгребен зауставио се на дну. Коњ који би

А када преста топовска ватра са рагних бродова, изађе Есад папа да прелледа пристаниште.

Када је лађа већ била скоро пуна, долетеше непријатељски ероилани
и почеше бацати бомбе.

нашао на то страшно место, изгубио би равнотежу, те топиљајући се а повучен товаром, сурвао би се у падину.

Ђенерал Рашић нареди, те донесоме неке мотике и будаке и почеше правити нову стазу више те. Неколицина војника тешком муком, држећи се за стене и шиљке, докопаше се доњег дела тог страшног места. Сад се је са коња скидао товар те, дењак по дењак, пуштао да се котрља и клиза до доле. Коњи растоварени сиђоше лакше. Док се то све збивало војници и заробљеници начинише као неку стазу, те и остали почеше лагано силазити у узану долину реке.

Од трња и грања плануше ватре на све стране. Товари се скидају и прави места за преноћиште. Свако гледа да нађе неко место крај ватре, те да се колико толико огреје и оддрема. Већ на ватрама намештене канте са водом за чај. Децу утопљавају и намештају у близини ватре да бар они спавају.

Ђенерал Рашић седи крај једне ватре а око њега официри његовог штаба. Разговор се води о тешкоћама воје су прошле и онима које тек настају. Нико и не мисли на спавање. Саопштих некојим официрима где је остао мајор Аца и замолих, да ми се помогне да га оданде пренесемо. Обећаше ми за сутра рано да ће се послати по њега.

Жагор који је био обухватио целу долиницу, поче да се утишава. Све, уморно и сломљено, тражило је одмора и мира. Мраз поче да стеже све јаче. Војници се размилели по околини, па траже грања и трња да ватре одрже. Попех се једном падином, газећи снег скоро до колена. Погледах доле. У долини на белој основи, масе војника окупљене око ватара, изгледају као облаци око звезда. Слива по свом изгледу дивна, по својој суштини страховита.

Изненади ме више мене лавез паса. Окретох се и погледах на више. Угледах неку црну масу и светлост.

Кућа! У овој пустињи! Пођох према кући газећи све дубљи снег и падајући преко неких јендека и рупа. Кад приђох сасвим близу, видех да је то кула арнаутска од камена сазидана. Али из ње није долазила светлост. Светлост је била у згради, по зади, из које се чуо српски разговор. Уђох кроз отворену капију и смотрих уза

саму кулу женску прилику. Назвах јој Бога, али она ођута. Прођем поред ње и закуцам на врата зграде, из које је долазила светлост и разговор. Врата се лагано и пажљиво отвореше и ја видех познато лице. Беше то Милија, послани „чика Аћима“. Он кад ме познаде отвори врата и ја уђох.

У одаку гори ватра. Око ње сакупљени неколико људи, међу њима Аћим пуковник. Уза зид прострто мало сламе, као нека постеља, за ноћас. Пуковник ме погледа, па ме упита: „Од куда ти овде, Миладине?“ Ја му испричах, како се одвојих од наше коморе, те пођох да видим где ће мо ноћити, како сам нашао и оставио мајора Апу, како сам сместио и оставио наше оделење доле у реци, па пошао да тражим грађа, па наишао овамо.

— Остани овде под кровом, опет боље него под ведрим небом! рече пуковник грејући ноге, са којих беху скинуте чизме.

У томе оштра лупа свима обрати пажњу.

— Не отварај, када тако безобразно лупа! рече пуковник љутито.

У томе лупа поста још јача, а уз њу женски глас: „Отворите, тако вам Бога, дете ће ми умрети од зиме!“

Потрчасмо троје четворо да отворимо. Милија беше већ отворио и унутра уђе женска прилика са дететом на рукама. Не говорећ ништа, не назвав ни Бога, она нагло приђе ватри и тепајући поче развијати дете: „Злато мамино! Зима ти је. Сад ће те мајка загрејати. Погледај ме, лепо моје, да видим твоје очице!...“ Приђох да јој помогнем развити дете, али се стресох кад је видех: То беше жена мајора Љубе! Ухватих дете за руку. Рука беше ладна: дете је почело да умире од зиме..

— Милија! — дрекнух — брже снега!... — и почех са детета свидати одело и врпе, којима беше увијено. Милија донесе снега, те почесмо трљати и руке и ноге и врат и груди. Жена клечи, па као луда гледа нас разрогаченим очима. Сви ћуте и као да су престали да дишу, те чекају шта ће мо ми учинити. После десетак минута дете поче долазити себи. Милија, који ми помагаше, кад виде да се дете миче, он дубоко уздану и трљајући даље, почеше му сузе капати по белим слабачким рукама детињим.

Дете лагано отвори очи, па као после дугог, тешког сна, поче нас редом посматрати. Поглед му се устави на мајди и оно подиже једну руку према њој и тихо рече: „Мама!“ „Чедо мамино!“ врисну жена и поче да грца од плача. Она је тек сад увидела у коликој је опасности било дете. Утоплисмо дете и дадосмо јој мало чаја. Чика Аћим, обрнут од нас, тражио је нешто по својој торби. По дрхтању његових широких плећа, познао сам да плаче. Када се мало умири, он се окрете и пружи детету таблицу чоколаде. То му је синчић, кога је са женом оставио у Призрену, дао на пут. А чика Аћим, видећи тугу и терет ове мајке, хтеде да детету учини радост и даде му оно, што му је у његовој имовини било најскупоценије.

Наместисмо и мајку и дете крај ватре да спавају. Жена уморна и озебла заспа врло брзо, а ми у разговору доконасмо да је поведемо у нашу колони и да о

њој водимо бригу. а им у разговору рекох ко је и замолих да јој на путу нико не говори о смрти њеног мужа.

Умор нас поче савлађивати, те један по један за-спасмо тешким, дубоким сном.

Већ пред саму зором кренусмо даље. Цица зима стегла, па боде по лицу и рукама. Ми журимо, колико то узана стрма стаза допушта, само да се загрејемо. Свакога часа наилазимо на мртвог коња или вола. Ствари бачене са стазе, остају не дирнуте, јер за никога немају вредности. На савијутку, где се стаза мало проширила, наиђосмо на групу заробљеника. Четворица њих згрчили се да им буде топлије и да тако проведу ноћ. Помислисмо да спавају, те их зовнусмо, али к'ко они остадоше мирни, ми их боље загледасмо. Наслоњени један на другог, руке завучене у џепове и недра, они спаваху вечитим сном.

Покрет колоне није застао ни за часак. Ми, који се забависмо гледајући у мртве заробљенике, пожурисмо да стигнемо наша одељења.

Када се разданило, ишло се брже. Стаза готово равна, јер иде самом косом, па и коњи и људи грабе, да што више одмакну. На један пут чело колоне стаде. Пођосмо нас неколицина напред, да видимо шта је.

Попреко на стази лежао је мртав војник, мало завејан снегом и покривен ињем изгледаше као да је покривен белим покровом. Коњи никако неће да наиђу нити да пређу преко њега. Војници се муче да га уклоне са стазе, али он као да је срастао са земљом. Сви стоје у недоумици шта да чине. Немамо алата, којим би могли, као камен смрзнути снег и лед, обкопати, па га дићи са тога места и склонити у страну. Видевши да нема другог излаза, рекох:

— Положите на њега мало грања, па затрпајте снегом, па преко њега крећи напред!

Учинише као што рекох, па прекрстив се, војници поведоше коње. Колона је ишла преко једне мале узви-шице спотичући се, а незнајући да је то гроб једног од њихових другова.

У потоку, поред кога је водила стаза, опасисмо не-колицину заробљеника где нешто раде. Мало даље дво-јица беху заузети ложењем ватре, од трња и шушња кога је поток нанео. Кад им се приближисмо, згрозисмо се од њиховог посла. Четворица њих чучали су поред мртвог коња и лагано секли месо са бутова и плећи. Један по један прилазио је потоку, па прао руке и ко-мад меса и носио га на ватру, која је пламсала. Лагано и пажљиво положи сваки комад на пепео и жар, да неби ватру угасио.

— Шта то радите, војници? упиташ.

— Спремамо ручак! беше кратак одговор.

— Па зар од коња? примети каплар Мирко.

— Коњ је чистији од вола, а код нас се у варо-шима једе коњско месо.

— Па то је црнут коњ, месо је већ кварно, па ће те се потровати!

— Зима је тако јака, да може још петнајест дана овде лежати, па ће још бити добро за јело — рече један од њих.

Па као да нам је ктео показати како је то заиста тако, он извади из пепела комад полу пресна меса и само мало дунув да отресе пухор, поче слатко јести.

Нама наиђе вода на уста, јер бесмо сви гладни, али кад помислисмо да је од коња и то још црнутог, ми само одпљунусмо, па хитно пођосмо за колоном, која је одмицала.

Све чешће смо наилазили на мртве војнике и заробљенике, али оно што нам је душу тиштало, беше што наши војници беху младићи, готово деца, го беху

наши регрути. Они млади, неиздржљиви и неискусни, лако су се одвајали и заостајали иза својих јединица и тако појединачно пропадали и умирали.

Око подне стадосмо у једном потоку да се одморимо. Скинусмо товари и почесмо делити оно мало ране што смо имали. Поделисмо и оно што смо као резерву носили на коњима. Све то беше тако мало, да једва заварасмо глад, али са страхотом помишљасмо на сутрашњи дан. Дадосмо коњима последње сено и последњи прегшт зоби и јечма. Надали смо се, да ће мо на Васјату наћи, ма колико толико, ако не за нас, а оно бар за коње, за то, после кратког одмора кренусмо, журећи се стрмом стазом.

У једном шумарку наиђосмо на два мртва регрута. Покрај мало пепела, наслојен леђима на стабло дрвета, са рукама завученим у недра, седео је један, а други положио главу на његове груди, лежећи поред ватре. Тако су заспали, тако их је и смрт затекла. Прођосмо, крстећи се и шапћући: „Јадна деца!“ После неколико минута зачусмо за нама кукњаву и плач. Стадосмо мислећи да се догодила нека несрећа, да се неки коњ са дететом или женом отиснуо виза страну. Лагано провлачећи се, вратих се до места, где бежу она два смрзнута младића. Сцена, коју видех потресе ми душу. По оном, што је лежао главом на грудима свога друга, пала једна жена, па му љуби лице и руке, као да би хтела својим пољупцима да откриви и поврати смрзнута тело. Љубећи га и покушавајућ да га подигне, она је јаукала необичним, страшним гласом. Ми сви стојимо као скамењени. Жене јецају а војници крадом бришу сузе. На један пут жена се нагло окрете, па рече пригушеним гласом: „Жив је, ето отвара очи! Дајте људи мало топлог чаја! Наложите ватру!..“ Нас неколико у исти час потрчасмо да јој помогнемо... али се само згледасмо кад додирнусмо мртваца. Он беше укочен и хладан као лед.

Жена не обзирући се на наше речи, мучила се да га одвоји од његова друга и уз сузе, које јој калаху, пригушеним гласом, она му је тепала: „Сине мој! Миле моје! Сад ће мајка дати топлог чаја. Ето, ватра је наложена!.. Мало да се одморимо, па ће мо у село, у наше село. Тешко ти је.. Мајка ће ти помоћи.. Топла је наша соба..“

Покушасмо да је силом одвојимо, али она се надприродном снагом ухватила за непомична и замрзнута тела, па окренув се, у пола према нама, поче љутито: „Е нећеш, кмете, сад вала, нећеш га отети!..“ Па окренув се поново према сину, поче му шаптати: „Не бој се Миле, не да те мајка!.. не да те мајка!..“

Морадосмо је оставити, јер се дан почео губити. Стазе су биле тешке и узане, а још нигде ни куће ни села, нити икаква трага од села. Колона је промицала поред ње. Сваки је осећао као неку кривицу, што оставља једну жену овде, где ће и она наћи сигурну смрт.

Ноћ се је већ спустила, када тешко и лагано корачајући, стигосмо пред једну велику арнаутску кућу, ограђену великим зидом. На бандери, која беше учвршћена на кући, вила се застава. Кроз ноћ познадосмо нашу тробојку. То беше Васјат. Уђосмо у пространо двориште пуно коња, дењкова, људи, деце и жена. Сви су растоварили коње, склањали ствари, при чем су гласно говорили и наређивали. Један официр на самим вратима куће, викао је, да све жене и деца уђу у кућу, јер за њих има места у собама, а има нешто леба, па ће им се поделити. Одведох и наше девојче и жену мајора Љубе са њеним дететом, те их сместих у једном ћошку. Изађох понова у двориште да још по нешто наредим војницима и да видим шта можемо добити коњима за рану. Неколико Арнаута из околних кућа, стоје наслојени на довратку капије, или чуче поред

зида. На питање војника имали штогод за јело да прода, или сламе, или сена, одговарају: „Ска“ (нема). Војници ваде сребрн и златан новац, па им нуде, али Арнаути, иначе грамзиви на сребрн и златан новац, сада сасвим хладно одбијају да ма ишта продају.

Споља се зачу граја, а за тим оштра свађа. Арнаути, који по мало српски зна, тражи „командара“. Изађох на капију да видим, шта је? Војници му силом узели сено, што су пашли, па му нуде пет наполеона и ако сено не вреди ни десет динара, али он неће да прода, већ тражи да му се сено врати одакле је узето. Војници, који носе сено, гледају да се докопају дворишта, а он види њихову намеру, те стао између њих и капије. Војник, који је водио, потеже да га удари, баш у часу кад стигох до капије. Притрчех и ухватих војника за руку.

— Шта је то? Зар у крађу и отмицу? Срам вас било! Ваша браћа и очеви умиру на путу да очувају образ, а ви као положаре, каљате га за шаку сена! Враћајте човеку његово, кад неће да прода!

Војници се постидеше, па почеше да се извињавају:

— Хтедосмо платити колико право није, али он ето, неће да прода... а стока, нареднице, липсава гладна.

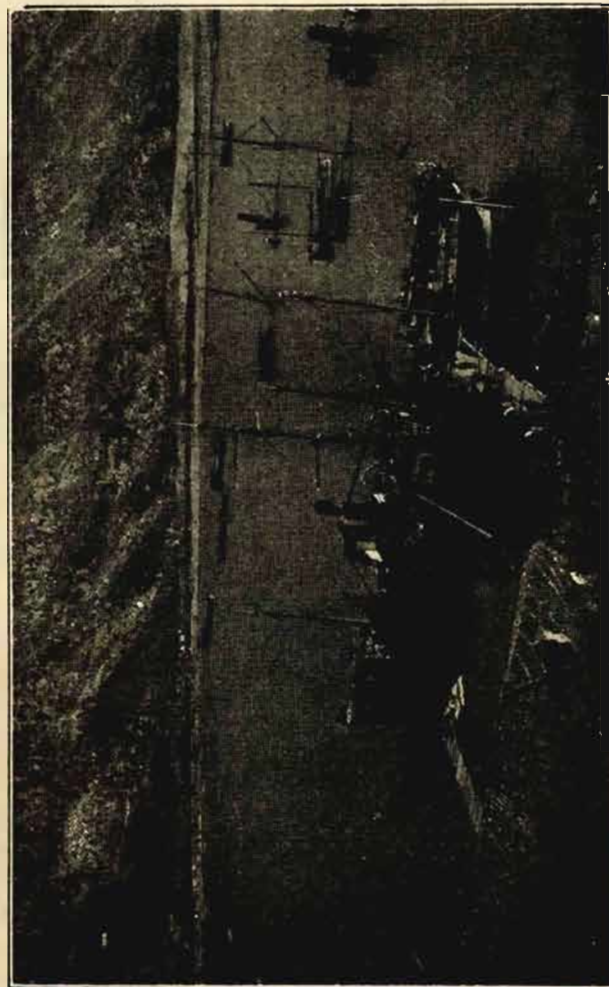
— Кад неће да прода, нисте требали узимати — па окренув се њему, рекох мирно: — Ага, војници ће однети сено одакле су узели, а ти им опрости, стока им је гладна...

Он ми приђе, па ми се унесе у лице, као да је хтео да ме добро уочи, па подигнув руку челу, рече доста добро српски:

— Командар ефенди, теби поклањам сво сено: паре ми не треба! — и изгуби се у помрчину.

Војници радосни што им остаде сено, почеше мени захваљивати... али мени беше чудно понашање Арнаута.

На капији се сукобих са чудном групом. Напред је ишао млад, стасит Арнаутин и водио добро ураженог

После једног сата обала беше готово пуста, а сви бродови у заливу потопљени.

брдског коња, на коме је седела жена са дететом. За њим је ишао човек у грађанском оделу и водио исто тако доброг и нарађеног коња, натовареног стварима. На стварима седео је дечачић увијен у ћебад. Познадох у човеку судију из Скопља, те одмах помислих, да је вођа неки рођак, ако не и син оног Арнаутина.

Кад они уђоше, Арнаути који су дотле мирно седели, устадоше и приђоше Арнаутину кошоводцу. После кратког разговора, почеше сви да му помажу да растовари коње. Некоји одоше, те се у часу вратеше носећи и сена, и зоби, и леба, и сува овнујска меса. Гледао сам их пажљиво. Сви су као са неким поштовањем обходили се према судији и његовима.

Ноћ прође мирно. Заклоњени зидом од ветра, а поред јавих и добро налажених ватара, војници и коњи одморше се добро. Пред саму зору, поче судијин пратилац да товари коње. Зовну судију и рече му, да мора да жури, ако хоће да стигне за дана у Пишконеју, јер је пут много рђав. И мени рече, да би и ја требао да ватам пут док је још све чисто, па да пређем у Дибру још пре подне. Послушах га и пробудих своје војнике, те се и сами кренусмо још у први цик зоре.

Силазили смо тешко и споро серпентинском стазом са „Битуштре“. Доле под нама хучала је и ленушила планинска река Битуштра. Коњи уморни, једва су се слуштали узаном, стрмом стазом. Сви сјашили, па чак и децу поскидали са коња, само да би лакше и сигурније сишли у долиницу реке. Чим се више спуштамо, тим јача хука заглушује сваки разговор. Пред нама иде су-

дија, а испред њега његови, али на коњима. Коњи пуштени, па сами иду за Арнаутином, који им непрестано нешто говори.

Стигосмо до малог моста, који је начињен од брвана, и лагано почесмо прелазити. Окренух се да видим своју колону. По сивом, каменитом брду, на коме нема нигде ни дрвцета, вијуга тамна пруга, као нека змија. На подножју се распознају људи и коњи, али што више се пење, пруга постаје све тања и неразговетнија, док се не изгуби у сумаглици, која скрива снегом покривено брдо.

Кад пређосмо на другу страну, судијин Арнаутин поведе коње брзо, те заиђоше за стену, око које савија пут. Ми пожурисмо за њим, те га стигосмо на једној пољаници, где беше растоварио коње. Судија и његови беху поседали на дењкове, те једу леба и сира. Ми хтедосмо проћи поред њих, али ме Арнаутин задржа.

— Командар ефенди — рече ми — овде да одмораш и коње и људе, тежак пут има до Пишколеје. А тамо ће мо стићи тек око јације.

Послушах га, те наредих одмор. Растоварисмо коње, а у по неког нађе се још по која кришка леба, коју већина подели деци и женскију. Поседасмо по стварима и камењу, да се бар одморимо, кад се већ нема шта јести.

У томе дође од коња један војник, те ми јави, да је опет пао један коњ и да више неможе да се дигне, изгледа да ће да липше.

— Шта ли ће мо са товаром са њега? Више се ни на једног коња несме ништа метати, јер им је овако гладним и уморним и ово што носе, много — рече ми поднаредник.

— Види шта је у товару, ако је штогод важно, бацаћемо са другог коња товар, те овај понети!

У том ми приђе каллар Мирко, те околишећи упита ме, не би ли било паметно, да не пустимо коња да

липше, већ да га прекољемо. Ја га погледах у чуду: Што ли сад да кољемо коња, који хоће да липше? Он из почетка поче да околиши, али на послетку рече шта хоће.

— Коњско се месо једе — поче он — па што ми неби заклали коња, па месо лепо употребили за јело? Коњ није поган, па би могли скувати неко јело, или испећи па јести.

Ја га гледах у недоумици. Гадило ми се и мислити да једем коњско месо, али сам био озбиљно гладан, те се немогох решити ни на ово, ни на оно. Олманух руком, те му рекох, да чине како знају.

Он оде, и већ после неколико часова поче да се пуши ватра, наложена од трња, суве траве и ситног шибља.

Из почетка нисам хтео ићи ни да видим шта раде, али нешто љубопитство, шта ли раде, а нешто и пријатан мирис печена меса, привуче ме месту, на коме су војници око ватре седели и стајали. Прелетих погледом преко свих лица. На сваком неки чудан израз. Сваки оборио поглед, па гледа преда се. Чисто их стид да један другому погледају у очи, као да су учинили неко стидно дело.

— Може ли се јести — упитах погледајућ по свима.

— Вала нареднице, није хрђаво, али нема леба, те овако не прија баш најбоље. Али... — и војник одмахну руком.

Узех и сам један комад печена меса, те надражен мирисом, почех силом јести. Али се већ после првог залогаша изненадох, кад видех, да нема велике разлике између коњског и говеђег меса. Кад видеше остали да и ја једем, прихватише сви и почеше пећи и јести.

На један пут почеше у даљини праштати пушке. Из почетка ретко, али се наљба убрза, те настаде права пушчана борба. Ми се згледасмо. Шта ли се то могло догодити? Наредих људима, који имају пушке, да узму

оружје и муницију, те да изађемо на друм до реке, да видимо шта је и ако буде опасности, да нападаче задржимо. Осталима наредих да одмах товаре и иду напред да их опасност неби овде затекла.

Пратилац судијин, Арнаутин, приђе ми и рече:

— Немој бринути, овде нема опасности. Ово је Дибра све до реке Битуштре, коју мало пре пређосмо. Преко Битуштре је Буштерица, али из Буштерице неће прећи ни један Арнаутин у Дибру, да ти учини неко зло. Ако има неко зло, то је на оној страни реке...

Потрчасмо реци да видимо шта је. На подножју брда видесмо још последње делове једне колоне како нагло силази. Међу онима, који су у самој реци, види се журба да се што пре пређе мост на брзој и бучној реци.

Цело брдо од горе до доле празно, нигде човека да смотриш. У даљини, тамо иза брда према Васјату, гроху пушке, води се борба. Шта да чинимо? Ми више онамо не можемо помоћи. Онде је комора читаве једне дивизије, теглећа стока из целе армије, један део коморе штаба наше армије, а тек за њима један пук као заштитница.

Сетих се понашања оних Арнаута на Васјату и све ми беше јасно. Дакле мучки нас напали... Али ће им наши умети одговорити.

Вратисмо се нашем одељењу и почесмо се товарити. Када смотрих судију и његовог Арнаутина мени паде на ум да је и овај Арнаутин морао знати за напад. Зашто нас није известио? Што је пре зоре кренуо па чај и мене журио да кренем. Он је знао шта се спрема!

Кренусмо одатле доста журно. У путу приђох Арнаутицу те почех са њим разговор. Он ми отворено рече, да су му Арнаути на Васјату казали да зором пође, јер пут није сигуран све до Дибре. „Питао сам их зашто, али ми они не хтедохе рећи. Само ми барјактар рече

да и тебе пожурим, да по сваку цену са твојима пређеш у Дибру пре подне. Ја учиних као што ми је казао. Више нити знам, нити сам га питао“. По његовим речима видех да истину говори, те га оставих и заостадох да сачекам и последње товаре наше колоне.

Ноћ нас ухвати на путу, али срећом већ стигосмо на друм, који води за Пишкопеју, те могосмо наставити пут. Ноћ тавна да прста не видиш пред собом; друм као изривен, а мраз почео опет да стеже те се начинила клизавица, и ми, и коњи мртви уморни, те нам се пут отегао у вечност. Пред саму поноћ уђосмо у варошицу, у којој су на све стране гореле ватре, око којих окупљене леже гомиле војника и избеглица. Наше одељење упутише у једну џамију на преноћиште. Сместисмо унутра и људе и коње, наложисмо ватре и попадасмо око њих од умора. Већ после пола сата цело одељење спавало је мртвим сном.

Када у јутру пођосмо по вароши да штогод купимо за јело, затекосмо на све стране страшно узбуђење. Говорило се на све стране само о јучерањем нападу Арнаута на наше измучене и од глади и зиме клонуле војнике. Све оне колоне, које су се нашле у близини напада те успеле да се докопају Битуштре, избегле су опасност. Њихове приче о нападу биле су језовите. Народ, који се после тешког пута преко Љуме, мислио одморити у Пишкопеји, журно се спремао и кретао даље, бојећи се напада.

Наиђох на два војника, око којих се слегли и војници и избеглице, па слушају њихову причу како је извршен напад:

— Били смо стигли на ону висораван, пред великим брдом, са кога се спустисмо у реку. Стаза узана, а они, који су већ напред почели да силазе са брда, успорили ход па задржавају и нас, те цела поворка једва мици. Изненада плану пушка, а одмах затим зајаука војник, који беше десетину корачаји иза нас. Сви

се обрнусмо да видимо шта је. Војник, који беше рањен, наслопио се на једног товарног коња, па јауче и моли другове да му помогну да завије руку, у коју је рањен. Пођоше неки војници, да се узаном стазом провуку до њега, кад плану пушка други пут. Један товари коњ пропе се и заједно са товаром отисну се низа страну. Жене иза њих почеше да кукају и да се гурају напред. Плану трећи и четврти метак и један војник паде у снег и не јаукну. Крв из ране на глави, поче натапати снег. Настаде пометња, нико и не помишља одакле метци долазе, нити се сећа одбране. Плач и кукњава жена и деце свију збунило. Плану пети метак и ми сви погледасмо у правцу одакле је пуцањ долазио. За стеном заклоњен Арнаутин, види му се само цев пушке и горњи део лица, узима једног по једног на нишан и обара. Један поднаредник кад то виде, наслопи пушку на товар на коњу и поче нишанити. Пушка плану. Иза стене зачу се крик и затим настаде мир. Почесмо викати, на оне пред нама, да се журе, али наша вика не би много вредела, да се у позадини не чу пушчана паљба и јаук. Сви смо осећали страхоту положаја, јер онако поређани по узаној стази, не могосмо ни помишљати на одбрану од мучког напада из заседе. Напред почеше нагло да одмичу, те се и ми дохватисмо брда. Али кад се обазресмо, видесмо, да за нама нема више до педесет товарних коња и око стотину душа: војника, жена и деце. Цела стаза позади њих била је празна. Позади брда, где стаза завија, чула се пуцњава пушака, јаук и кукњава.

— Ко беше позади вас? упитах војника.

— Ишла је комора једнога пука, запрега муниционе колоне — око две стотине јармова — и заостали делови армијске коморе. За њима је ишао један пук, као заштитница.

Са свију страна варошице, готово из сваке улице, кретала се по једна поворка. Све је то журило да

пређе мост и да се што пре дохвати пута. Страхота и несигурност учинише, те се заборави и глад и умор.

Кад се вратих у цамију, наше одељење беше већ спремно за полазак. У Пишконеји, могосмо купити само једно пакче кукуруза у зрну и нешто мало сира. Одморни али гладни, кренусмо на пут за Дебар.

Пут покривен снегом, беше нешто шири, као неки колски пут, али толико разривен и искварен, да је био готово тежи, него планинске стазе. Сустизали смо војнике и заробљенике, који су једва ишли од умора и глади. У једном потоку затекосмо гомилу заробљеника и војника, где секу једног коња и једу. Већ помислих и сам да се снабдем са једним комадом, кад ми паде у очи да нема нигде у близини ватре. Обазрех се на све стране: ватре нигде. А војници и заробљеници јели су пресно месо, онако смрзнуто, како су га одсекли од мртвог коња.

Око подне стадосмо крај неке чесме поред друма да се одморимо. Војници за час накупише шиља и трња, те наложисмо ватре. Метнусмо воду за чај, али се један сети да имамо кукуруза, те одмах престависмо кукуруз да се кува. Док се одмарасмо и кукуруз беше у пола куван. Нити смо могли од глади, нити смо имали времена да чекамо, да се потпуно скува. Опедисмо воду и почесмо пити као чај. Пријало је боље него икад у животу. Кад поделисмо кукуруз, дође на сваког по тридесет-четрдесет зрна, али ми бесмо и са тим задовољни. На један пут осетих мирис пржена меса. „Од куда месо?“ помислих и придох ватри. Каплар Мирко положио по жару неколико добрих комада меса, па са уживањем гледа како се пече. У левој руци држи свој део кувана кукуруза и нешто шапће:

— Од куда месо, Мирко? упитах га.

— Одсекох са оног коња у потоку... младо, лепо коњче, живо да га једе човек... — поче он сладити.

— Ама липсало! — рекох ја сећајући се како су они онде пресно јели...

— На овој зими држи се меко две недеље, и више — одговара Мирко и окреће комаде да се пеку и са друге стране, па додаде, као за себе: — Штета што нема соли.

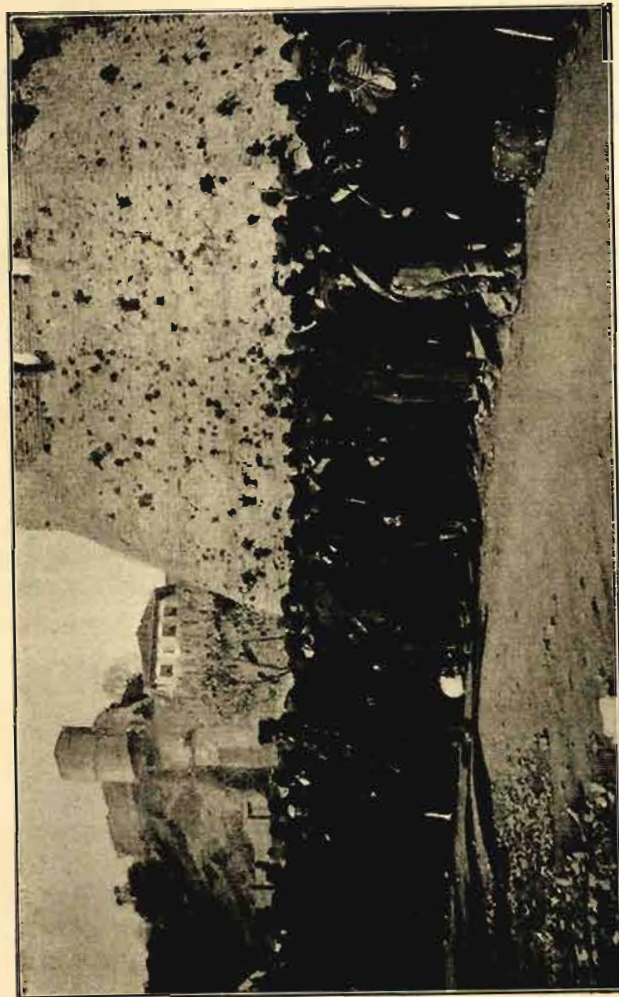
После кратког времена, јели смо сви у сласт полу печено месо од пренутог коња и недокуван кукуруз.

Вече се спуштало кад стигосмо пред прве куће у Дебар. У свим улицама, под ћепенцима затворених дућана, под стрехама уза сам зид, виде се товарни коњи, дењкови и разне ствари, крај којих стоји по неки војник, те их чува. По нека турска кола, уз шкрипу својих гломазних точкова, лагано се крећу замрзнутом улицом. Распитасмо где нам је штаб, те пођосмо онамо. Мајор Миливој, сав обрастао у бради и коси, да га једва познадох, изађе, па видев ме, рече својим тихим гласом: „Јеси ли стигао, Миладине?“ Ја поздрављајући одговорих, да сам са једним делом стигао, али не знам шта је са онима што су изостали.

Одредише нам да се сместимо у једну кућу у близини, а мене упутише да из војног слагалишта примам храну и лебац. Лебац! Та реч прође кроз све нас као електрична струја. После пуних десет дана како не видесмо леба, чинило нам се да је то најлепше и највише што човек може пожелети. Похитах у слагалиште, које беше у близини. У главној улици сусретох поворку, која је носила рањенике. Мислећи, да су то рањеници које из болнице евакуишу за Стругу и Охрид, нисам ни обраћао пажњу, кад ме у пролазу зовну слаб глас по имену. У сутону видех на носилима рањеника са увијеном руком и главом. Приђох да видим ко је. Једва познадох Милисава, посилног нашег сликара.

— Шта је то с тобом, Милисаве? упитах сав у чуду.

Он ми slabим гласом одговори:

Непрегледна маса народа чекала је да дође на ред да се угрца у „Арменију“.

Код села Говино искрцасмо се на острво Крф.

— На Васјату нас нападоше Арнаути... и готово све побеше.

Видећи да му је тешко говорити, обећах му, да ћу га сутра потражити у болници, те се опростих, сав убијен вешћу да су и наши на Васјату толико страдали.

Када донесох у стан леба, сира и масла, затекох у дворишту читаву касапницу. Вола, који је „хтео да липше“, по предлогу Мирковом, преклали. Одерали вожу, па га сад черече. Кад видеше лебац, они се почеше радовати као деца. Споља, овда онда, зачу се труба аутомобила. Ми сами себи не верујемо, да смо после свега онога што преживесмо, заиста чули трубу аутомобила!

Уђох у кућу да женама и деци дам леба и масла и да их обрадујем вешћу да ће вечерас јести топлот, доброг јела и права леба. Али ја се више изненадих и обрадовах него они. У соби затекох свог доброг пријатеља и друга, поручника Тошу инжинира. Он је седео на једном дењуку, сав каљав од блата, рува му увијена и крвава. Поздрависмо се, а на моје питање одакле је тако крвав, он ми рече да је био у борби на Васјату.

Доле у дворишту се чуо жив разговор, жагор и по неки узвик. Мирис куваног јела, увлачио се крадом у собу и дражио живце. Глад, коју смо тако дуго заваравали, појави се у свој својој снази. И они доле изгледа да су били на истим мукама, јер већ после кратког времена појави се каплар Мирко, са повеликом чинијом, кувапа и добро запржена јела. Сви се прихватисмо јела. Наста тишина, кроз коју се само чуло крцкање зуба и по неки уздах. Чак и у дворишту настаде таква тишина, да се је лепо чуло пудкарање ватре.

После вечере у брзо сви заспаше, само ја и Тоша у разговору остасмо седећи. Он ми је причао како је провео последња три дана и како је рањен.

— Баш смо излазили из села Влеша, кад плану прва пушка. Нико од нас не обрати пажњу, али кад

пушке учесташе и пуцњава се поче приближавати, ми наредисмо војницима да се спреме за борбу. Али после кратког времена учесташе пушке у позадини, с ону страну села, па и у самом селу плану по нека пушка. Увидесмо да смо запали у заседу и да се морамо појединачно бранити. Расподелисмо војнике, те са нашим одељењем пођемо напред. Из једне куће на крају села, која је стајала за себе на левој страни пута, чујемо јаук и запомагање, затим плач и дечији врисак. Војници потекоше према кући али из куће почеше да пуцају на нас. Полегосмо по снегу, да колико толико, смањимо мету. Они из куће окупише брзом паљбом те нам у часу побихе готово све коже и ранише двојицу војника. Ја и потпоручик Јосиф решимо да узмемо кућу, по сваку цену, те наредисмо војницима да, трчећим кораком, подтрче за нама под пушке. Војници притрчаше кући у часу, тако, да никога не ранише, само Јосифу однесе један куршум капу. Један војник потеже бомбу и баци је кроз прозор у горњи део куће а остали навалише да кундацима разбију врата. Бомба пуче са страховитим треском. Прозори се разлетеше по околини. На противној страни куће, смотрих тројицу Арнаута, где скочише кроз прозор и нагоше бегати. Наредих војницима да пуцају за њима. Војници припуцаше и једног оборише а двојица нам умакоше у брдо. Развалише врата те уђосмо у приземље куће. Страшан приказ угледасмо. На патосу лежи капетан Јова, његова жена и двоје деце, поклани и исечени по лицу. У једном ћошку лежи мртав Арнаутин. Ствари и новац разбацане по патосу, сведоче да је било борбе. На горњем спрату чусмо јечање. Попесмо се горе и видесмо страшан лоћ који је бомба начинила. Код самог прозора умирао је Арнаутин, страшно унакажен од бомбе. Погледасмо кроз разваљене прозоре и угледасмо цео предео пута према Васјату. Пут покривен лешевима наших војника, побијеним коњима и стварима. Један

део Арнаута пуца на остатак наших, који се, пуцајући, повлаче према селу Влешу, а остатак Арнаута тера у брда читаве целене волова и натоварених коња. Војници стигоше до првих кућа у селу те ухватише заклон. Борба постаде жешћа, па почеше да праште и бомбе. Хтедосмо да се вратимо у село, да нашим помогнемо, али се пред нама зачу јака пушчана ватра. Видесмо, да је паметније помоћи онима напред и тако отворити пут онима што се повлаче. Потрчасмо напред. Са узвишице, одакле се силази у поток, па прелази на висораван, пред брдом са кога се силази на Битуштру, видесмо једну групу наших војника, где се у лежећем ставу пушкарају са Арнаутима, који су ухватили бусију иза камења на левој страни пута. Изв наших војника, у заклону једног великог камена, стоји товарни коњ а крај његових ногу неке жене и деца. Полегасмо по снегу и почесмо пуцати. Арнаути окренуше ватру на нас, ранише мене у руку, Јосифа у руку и груди а Стојана поднаредника, убише на месту. Како смо их ми тукли постранце, они се не могоше више држати, те нагоше бегати. Ми убрзасмо ватру, те нам само тројица умакоше, а петорица осташе, лежећи, у снегу. Превисмо Јосифа и натоварисмо на коња, што стајаше у заклону и тако пођосмо у Пишкочеју. У варош стигосмо тек у зору. Јосиф не могоше више издржати, те га остависмо у једној пољској болници. Ја мислим, да је већ умро, јер му је рана била врло тешка...

Уђутасмо. Седећи тако задубљени у мисли, поче нас савлађивати сан. Уморно, намучено тело, тражило је одмора.

Шкрица турских кола, у којима су пренешени тешки рањеници за Стругу, мешала се са шумом таласа Дрима, који је текао поред лепог, широког друма. Друм раван и доста чист, па по њему није тешко ићи, али се сви крећу споро. Било је доста десетак дана пута

преко Љуме, па да умори и најјачег човека а камо ли од борбе и глади малаксале војнике, болеснике, жене и децу. Сретасмо и сустизаваху нас теретни аутомобили, који су преносили нешто профијанта и муниције. Од шофера сазнадосмо да је Битољ пао већ пре десетак дана и да се непријатељ налази пред Охридом. Сва наша нада, да се преко Битоља дође на Солун, беше изгубљена. Морало се опет преко албанских планина у Драч. Са страхотом помишљасмо на тај пут.

Покрај пута на све стране, седеле су групе избеглица и болесних војника, те се одмарале. Струга није далеко, а овде смо већ у позадини српске војске, те свако мирније седи и одмара се. Пред самом Стругом, једна група жена и деце, са два три дечака од дванајст тринајст година, одмарала се крај пута. Назвасмо им Бога у пролазу. Умор, глад и туга, огледале се на свим лицима. Ми на челу колоне, одмакосмо већ далеко, када иза нас зачусмо врисак, а за тим плач. Стадосмо да видимо шта се догодило. Сви се окупили око оне групе жена и деце, па се чује само жагор и плач. Вратих се да видим шта је. Наше девојче из Призрена пало око врата једвој жени, па је љуби и плаче. Жена је грли и тена јој: „Злато моје, зар си ми жива?“ Дечак један стоји крај њих, па је милује, а зуре му теку низ бледе, омршавеле образе.

— Шта се догодило? упитах у недоумици.

Наше девојче гад чу мој глас, одвоји се од жене, па ухватив моју руку, поче је љубити.

— Мајка... моја мајка... и мој брат!... — па окренув се мајци, поче причати: како сам је нашао у Призрену и повео са нама.

Жена сва збуњена радосћу, што је дете нашла, само је шаптала: „Хвала, Бог вам платио!“

Позвах их да са нама пођу до Струге, па ће мо онда видети шта да се чини даље.

У Струзи сазнасмо да нам предстоји пут преко Елбасана за Драч и да је пут много лакши, али да се морамо одмах кренути. Један трговац, у чијој кући ноћисмо, саветовао је, да децу и жене упутимо преко границе у Грчку, где ће бити склсњени, јер и ако пут није тежак као преко Љуме, није у ово доба године ни лав, преко снегом завејаних планина. Он сам се понуди да их спроведе до у Грчку. Све жене и деца бежу вољни да иду, и тако наше штићенике у зору испратисмо за грчку границу, а ми се поред језера кренусмо за Чукус. Само жена мајора Љубе не оде; она је хтела да нађе јединицу свога мужа, која је пред нама ишла и да види њега. Ја сам је одвраћао, али она нехтеде ни чути, а ја не имадох срца, да јој у овој беди саопштим тешку и страшну вест.

До Чукуса нас пратише аутомобили и кола, која бежу евакуисана из Битоља и Охрида. Али ту опет престаде колски пут и настадоше планинске узане стазе. Опет се понови оно што видесмо на Призрену: почеше спаљивати кола и аутомобиле. Последње остатке хране поделише војницима и народу и понова, са страхотом у души, пођосмо на узане, снежне брдске стазе Албанске.

Ишло се целога дана. Пређосмо небројено планинских потока, провалија и обронака, наилазећи свакога часа на телеса убијених и умрлих војника, заробљеника и избеглица.

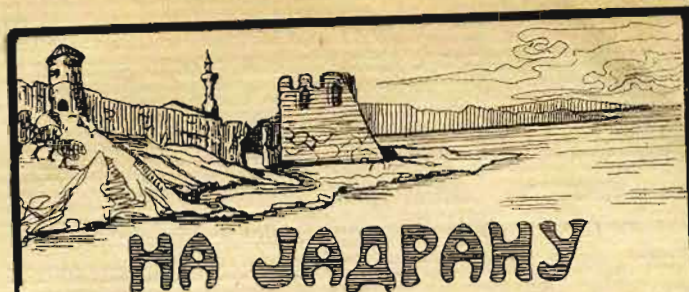
Пред вече стигосмо на Беџиров Мост на Шкумби. И људи и коњи, од умора готово попадале на малој пољани, пред самим мостом. Ја седим на обронку у крај пута, уморан и сломљен, те посматрам околину осветљену златном светлошћу залазећег сунца. Путем поред мене, промиче бесконачна поворка уморних и клонулих створења, која не траже у овом часу ништа друго, до мало леба и одмора. Поглед ми лута по долини између реке и подножја зеленилом обраслих брда. Ето, још пре једног сата газисмо по овим висовима

снег до колена, а овде све зелено, као у сред лета. Мисли ми се почеше преносити у моје село, али ме изненада трже неколико метака из наше брзометке. Погледах долином у правцу кућа, где се чула пуцњава. Видех петорицу наших војника како трче од кућа овамо. За њима трчи Арнаутин и нешто виче.

Из одреда, који се беше улогорио на пољани пред мостом, прође један вод војника, брзим кораком, у сусрет нашим војницима. Кад се сретеше, зауставише их, те сачекаше и Арнаутина, па се сви заједно упутише логору. Када и ја стигох у логор, сазнадох да су њих петоро из сталног кадра, пошли по арнаутским кућама, да траже штогод за јело. Арнаути им недадоше, те они хтедохе силом узети. Настаде свађа. Наши се прихватише пушака, те убише два Арнаутина и једну жену. Разоружаше их и одведоше пред ратни суд. Суд их осуди због пљачке и убиства: двојицу на смрт, а тројицу на казну батина. После пола сата, два плотуна објавише нам, да је казна извршена.

Проведосмо ноћ поред ватара у логору, не говорећи много. Умор и туга спутавали су сваки говор.

Лепо, топло јутро затече нас на улазу у Елбасан. Сунце пригрејало, па врућина. Ми поскидали шињеле, а неки чак и копоране, па идемо са надом да је и нашим патњама дошао крај. Велнка варош, свега доста, па се наш војник размилео по улицама, па купује све што му до руку дође. И јабукe, и колачиће, и печење, и кестење, и све што се налази на пијали за јело. Сви мучени глађу, немогу сада да се наједу. Кажу нам, да ће се овде остати, али ми купујемо и спремамо за даље путовање. Као да наслутисмо. Сутра дан дође наредба да се крећемо преко планине Крабе за Тирану и Драч.

На Шијаку, пред Драчем, проведосмо ноћ. Зором се већ кренусмо према Драчу, јер је сваки хтео, што раније, да види море. Уз пут, на све стране, наилазили смо на лешеве мртвих војника, који су, можда као и ми, нанрезали своју последњу снагу, само да сагледају море. Али судбина хоће, да Србин види море тек пошто га плати најскупљим, највећим жртвама.

Са једног брежуљка, са кога се пут нагло спушта у долину, угледасмо море. Сви дубоко узданусмо, а многоме заблисташе сузе. И ја се прекрстих и почех шаптати: „Хвала ти, Боже, те ме одржа у животу до краја ових мука. Ево нас на мору, сад је ваљда крај и нашим мукама. Лепо, плаво море, јеси ли ми пренело сина на твојим плавим плећима или... и срце ми се стеже... не, не... добар је Бог.

Сиђосмо на саму обалу. Песак мекан, бео, а заплускују га таласи бистре морске воде. Ми поседали по песку па гледамо у даљини, где се небо и вода са-стају. Море плаво као чивит, а по њему се беле једра лађица, као неки цветови или лептири. У близини самих кућа стоји гомила малих и великих бродова, па нам се чини, да и бродови сачињавају део вароши.

Стиже наредба, да уђемо у варош и да се сместимо у једном старом хану. Ми радосни уђосмо у варош и растоварисмо коње, па и не чекајући да се мало одморимо, пођосмо по вароши, да је видимо и да из близа осмотримо велике морске лађе, које су стајале у пристаништу. Тек доцкан у ноћ вратисмо се кући, добро нарањени и напојени и причајући своја опажања о Драчу, о мору, о људима и будућности, заспасмо тек око пола ноћи.

— Миладине, Миладине! поче ме будити каплар Мирко. Чујеш ли топове како пуцају?

Још у полусну чух неколико топовских метака. То ме расани, те ослушнух боље. Пуцају по батеријама, а метци падају негде у нашој близини. Брзо се обукосмо и изађосмо у двориште. Ту нам газда Грк саопшти да је непријатељска флота дошла и да бомбардује варош. Ми се згледасмо. Зар после оних мука и глади, ни овде нема мира? Зар се још није завршило наше страдање? Али страх и мрзовољу за час замени љубопитство. Како изгледа ратна лађа, то је сваки од нас по сликама и описима мало знао. Али видети је у природи, па још у борби, то је за нас било вредно видети. Потрчасмо сви према пристаништу. Уз пут смо се сретали и сударали са Арнаутима и осталим стајовницима Драча, који су бегали према пољу. Стигосмо под стари зид, који ограђује Драч с мора. Кроз пушкарнице на зиду посматрасмо дивну слику. На даљини од два до три километра, поређали се ратни бродови у полукруг. Бокове, са којих свакога часа сене ватра и одјекне пуцањ, обрнули према Драчу, па туку лађе у пристаништу. Једна по једна лађа у пристаништу поче да тоне. У томе, са брда испод саме старе куле, одјекну топовски пуцањ. Ми сви готово несвесно, викнусмо „Ура!“ јер познадосмо нашега „француза“. Кад са бродова видеше да их туку са брда, они окренуше то-

пове онамо. Настаде прави артиљериски двобој. Наш један пољски топ, а са бродова читаве батерије.

На један пут, па једном броду, појави се пламен, а за тим се чу страшна експлозија. Брод поче да гори и да тоне. Почеше да спасавају посаду са горућег брода. Сад наши почеше тући шрапнелом. Јаук и запомагање са брода, који је тонуо, разлегао се мирним морем. Наши убрзали паљбу, па не даду ока отворити. Бродови почеше све слабије одговарати, док се на послетку сасвим не повукоше. После пола сата на мору се више не виде ни један ратни брод, само је огроман стуб дима, са горућег брода који је тонуо, показивао место где је стајала непријатељска флота.

Када је престало бомбардовање, изађе Есад Паша, те обиђе сво пристаниште, да види штету, која је учињена. Сви га поздрављаху искрено, јер је он у овим тешким данима био прави и искрен пријатељ српског народа.

Велике масе гладног, избеглог народа, који је недељама ишао кроз пуне кршеве албанске, почеше пунити малени Драч. Већ после два три дана, поче нестајати животних намирница. Цене почеше да скачу невероватном брзином. Лебац, који је у обичним приликама коштао пола динара, цењен је на десет петнајест динара, и то сребрних, јер се новчаница врло тетко примала. И војне, и грађанске власти чиниле су све да се народу помогне, али средства су била тако мала, а беда свакога дана све већа. Делило се из почетка сваког дана по пола леба на главу, за тим, за неколико дана, по четврт, па на послетку и то престаде... Поред глади почеше се јављати и болести: тифус, маларија и колера, почеше косити и војнике, и избеглице. Мало лекара, а лекова готово и нема. Народ једе све што му до руку дође, па се болести шире као пожар... а помоћи нема!... Изгледало је да су нас сви напустили, сви забравили. Још беше срећа што су подржали леви дани,

те се онај народ бар преко дана одмара на сунцу, гледајући у даљину, одакле се падао спасу и помоћи.

Пред крвицом на гробљу, која се наднела над само море, седе избеглице, војници, жене и деца и тужним, напрегнутим погледом гледају на пучину. Говоре о својим јадима или о кући. Доле обалом, и поред самог градског зида, пуно народа, све у гомилама. Сви седе и чекају да дође лађа, која ће их преко мора пренети у земље далеке, непознате, али где ће наћи леба и одмора. Лица бледа и измучена, наслоњена на руку, окренута су мору, од кога чекају спас. Из тог мртвила трже их све лупа пропелера у ваздуху, а кроз сву масу прође: „Долази ероплан!“ Све се главе подиглоше према небу. Погледи, који су са чежњом гледали у далеку морску пучину, погледаше са страхом у плаво, без облачка, небо. Лупа пропелера бива све јача. Над самим главама поче кружити велика тичурина, па као да бира свој плен, поче успоравати лет. На једанпут, оштар писак, а за тим страховит тресак. Гомиле народа се ускомешаше, све поче бегати према мору, надајући се спасу и заклону на самој обали. Кроз ваздух зашпишта и друга бомба. Тресак и загушљив дим покри пут, који води поред мора. Одоздо се зачу јаук и кукњава. Друга бомба пала је у гомиле народа.

Рањенике однесоше у једну од болница, двојицу погинулих склонише у једну недозидану кућу крај мора. Наше душе намучене, гледајући кроз Албанију беду и невољу, пропаст и смрт својих најближих, не моглоше ни овде наћи мира. Тај непрестани страх и нервозност, тежа нам је била и од саме смрти...

Са брдашца код цркве, опет гомила жељно гледа према западу, где сунце, као нека велика, златна јабука, додирује као огледало глатко море.

— Види се дим! рече неко из гомиле и показа руком према хоризонту. Сви управише погледе онамо и са радошћу утврдише, да је заиста дим од лађе, која

се приближава. Одмах се гомиле упутише према пристаништу. Свако се је надао, да ће баш са том лађом поћи, али лађа је могла примити само неколико стотина, а овде су хиљаде чекале. Поређани у ред и пажљиво слушајући кога ће чиновник позвати и упутити у лађу, стајали су сви, држећи у рукама оно нешто ствари, које су им преостале.

А када се сврши укрцавање и када се и последњи чамац отисне, онда они што остају, враћају се тужни на своја стара места. Па свакога дана, чим зора забели, опет поворке иду према цркви на брдашцу. Ту гладни, и под бомбама непријатељских ероплана, они жудно гледају у даљину, па смотрив лађу, која се приближава, оживе надом да ће овога пута бити боље среће.

На клупи уз цркву, седела је жена мајора Љубе. У наручју је држала своју кћерицу. Поглед управљен на море, као да је нешто тражио. Дете сво румено од ватре у грозници, у пола затворило очи, па шапће: „Мама, кад ће нам тата доћи?... Хоће ли ми донети макар једну луткицу?...“ — „Хоће, злато моје!“ — одговара она замишљено, а поглед не одвраћа од даљине. Ја стојим иза ћошка цркве, па је посматрам. Њено правилно, лепо лице добило је неки мученички израз, а црне јој очи још више се црне према бледом и мршавом лицу. На обронку брега, разговарају двојица. Ја их не видим, али по говору види се да су војници. Причају о борби. Један поче да прича сасвим на глас:

— Окупио шваба, па не да ока отворити. Ми у својим шанчевима одговарамо брзом паљбом. Официри нас утишавају и упућују да не пуцамо у ветар. Из даљине зачу се „Ура!“ То наши пређоше у напад. И нас поведоше на јуриш, али непријатељ ударио као мрав, те нас вратише у ровове. У том дотрча мајор Љуба, па викну: „Војници, зар наш пук да одступа? Сме ли на нас пасти та срамота? и скочив из рова први викну својим снажним гласом: „Ура!“ Потекосмо

за њим, али већ после неколико корачаји, он посрну и паде. Кад га изнесосмо из борбе беше мртав!“ Жена кад је чула име свога мужа, беше устала, па када војник рече да је мртав, она само јакну и паде онесвешћена на клупу. Једва је повратисмо и одведосмо у њен стап, где оставих једнога војника да јој буде на услузи.

Преко моста на улазу у Драч, непрестано су прелазиле нове гомиле изгладнелих, прљавих и намучених људи. А свака поворка, која је доцније долазила, била је страшнија и беднија.

У једној групи војника видех свог кума Јову. Зарастао у бради и коси, шињел толико укаљан блатом, да му се ни боја не распознаје, упртио неки завежљај на пушку, па једна корачајући иде оборене главе. Зовнух га по имену. Он подиже главу и обазре се, па виде ме, он се осмехну: „Зар си жив, куме Миладине?“ Пољубисмо се и почесмо разговор онде, на сред друма. Прекиде нам разговор коњски бат и вика да се склонимо са пута. Погледах низ друм. Група коњаника ишла је одом према нама. Када дођоше ближе, познадох престолонаследника Александра. У кругу својих официра, јашно је кораком одпоздрављајући народу и војницима, који га поздрављаху. Беше блед у лицу, али његове живе очи прелетале су преко редова војника и народа, као да су их хтеле осоколити на издржљивост до краја.

Кад поворка дође мимо нас стадох мирно и поздравих, а у души сам му говорио: „Не бој се краљевићу, овај народ, који види како и највећу невољу сносиш са њим заједно, неће те никада напустити! Он те у својој беди и поштује и воле.“

Он кад ме смотри подиже руку на поздрав, па као да ми је у очима прочитао мисао, осмехну се одпоздрављајући.

Краљевић са својом пратњом прође, а ја и мој кум Јова, лагано се упутисмо у варош.

— Ја не знам којим си ти путем ишао — поче мој кум — али ово што ми преживесмо не да се описати. Падасмо и умирасмо по завејаним брдима албанским. Бесмо плен дивљих и фанатичних племена арнаутских. Гладовасмо кроз Црну Гору, која ни за себе немаше хране. Остављасмо хиљаде својих другова мртвих по пољанама и урвинама, али кад дођосмо на море, где се надасмо спасу и одмору, наше муке превршише меру. Ту на догледу цивилизоване Европе, читав један народ умирао је од глади. Жене и децу склањасмо у рушевине напуштених кућа, само да их, колико толико, заклонимо од студи у хладним ноћима.

У томе стиже и кмет Степа са децом, ђацима. Слика беше страшна. Деца сва полумртва, у војничким шињелима и шајкачама, које су уз пут добили од војника, да се не посмрзавају по гудурама албанским. И њих је доста пропало на путу...

— Куме Јово! Видели међу децом мога сина?

— Видех га али га једва познадох, толико је ослабио и променуо се. Али њихова срећа у Санџованију беше лађа енглеског професора Бозанкета, на којој беше и наш доктор Славко, те децу, жене и ђаке потоварисмо, те отпловише исте ноћи.

После тога дођоше још неке талијанске лађе, али никога не поведоше. Ми кад смо видели да ће мо овде морати подуже чекати, начинисмо колебе од трња и морске траве, и тако проводисмо дане. По нека лађа дође, те повезе неколико стотина, али што је то према оним хиљадама, које су чекале? ~~Пробити српских војника~~, који су с муком дошли до мора, па ту умирали од глади, бивали су све многобројнији. Дође једна велика лађа. Говорило се да је за престолонаследника Александра и краља Николу. Видесмо кад се краљ Никола укрца са својима, а мало доцније дође и наш престолонаследник Александар. Он онако слаб, јер тек беше устао из болести, погледа по оним гомилама народа,

па рече, да ће он поћи са којом другом лађом, а сада нека се товари што више народа. Одговорише му да је то последња лађа, која полази из Савђованија. Он погледа још једном по оном народу, који га је поздрављао, па одлучно рече: „Ја у лађу нећу ући док се и последњи мој војник и грађанин не укрца, а ако за њих нема места, онда ни мени не треба лађа! Куда буде ишао мој народ, онамо ћу и ја!“

И последња лађа је отпутовала, а он је остао са нама и онако слаб, ето, дошао са нама овамо...

Позвах кума Јову да буде наш гост, те то вече проведосмо у разговору о нашем селу и нашим код куће.

Сутра дан око десет сати долетеше пет непријатељских ероплана, те почеше бацати бомбе. Био сам за ових пет година ратовања на страшним местима, доживео сам страховитих часова, али је тај дан од најстрашнијих, које доживех. Бомбе су падале на све стране и у пристаниште, и на варош, и на пут поред мора. Беше призора од којих се крв ледила. Баш кад сам пролазио поред стана у коме је одсео престолонаследник, зашита у висини бомба. Тресак од кога се земља потресла, проломи ваздух. Сви прозори на околним кућама попрскаше од страшног потреса ваздуха. Сасвим несвесно прибих се уз један зид и тако остадох неколико часака. Бомба беше пала у споредној улици, лево. Зачух са оног места, где је бомба пала довикивање, а за тим јаук. Потрчах на место несреће да помогнем ако се штогод може помоћи. Видех језовиту слику. Читава једна кућа срушена, а испод њених рушевина војници извлаче мртве и рањене. Изнеше управника Манојла, по лицу свог обливеденог крвљу. Беше још жив, те га однесоше. За њим пуковника Андрејевића, али он већ беше мртав. Неке жене тешко рањене, однесоше у болницу. Тешко и споро ишло је раскривање рушевина, а под њима беше још жртава. Још по нека бомба за-

тутњи, час ближе час даље. Радећи на рушевинама, нисмо ни приметили кад је дошао престолонаследник. Тек када запита: „Има ли још кога под рушевинама?“ ми подигосмо главе и поздрависмо. „Има“, беше одговор и готово у истом часу почеше пажљиво извличити једног дечака. Сви занемеше кад видеше да је дете мртво. Ја приђох да видим чије је дете и познадох Манојловог сина. Срце ми се стеже при помисли на једног оца, који је толике муке претрпео да га преко страшних путева Албаније доведе овамо, да га овде изгуби. Престолонаследник и његова пратња, подигоше руке на поздрав, кад чуше да је дете мртво, а престолонаследник упита једног војника, чије је дете. Војник одговори да је то син управника Манојла.

— Сирото дете, јадни, јадни отац! — рече он тужно гледајући за војницима, који однесоше дете. Престолонаследник пође са рушевина тек кад га уверише да више никога нема под рушевинама.

Пођох за војницима, који однесоше дете. Сви збуњени, па незнају куда да носе једну жртву, док један не рече да га носе у команду места. Пронесоше га кроз гомилу народа, која је стајала пред кућом и унесе у канцеларију. Нико није ни слутио да ће ту затећи Манојла.

Кад унесоше дете, Манојло који се тек беше повратио од несвести, погледа по војницима и упита готово шаптом: „Је ли жив?“ Војници под утиском страшног сусрета, једва изговорише: „Мртав!“ Манојло само покри лице рукама и готово паде на столицу.

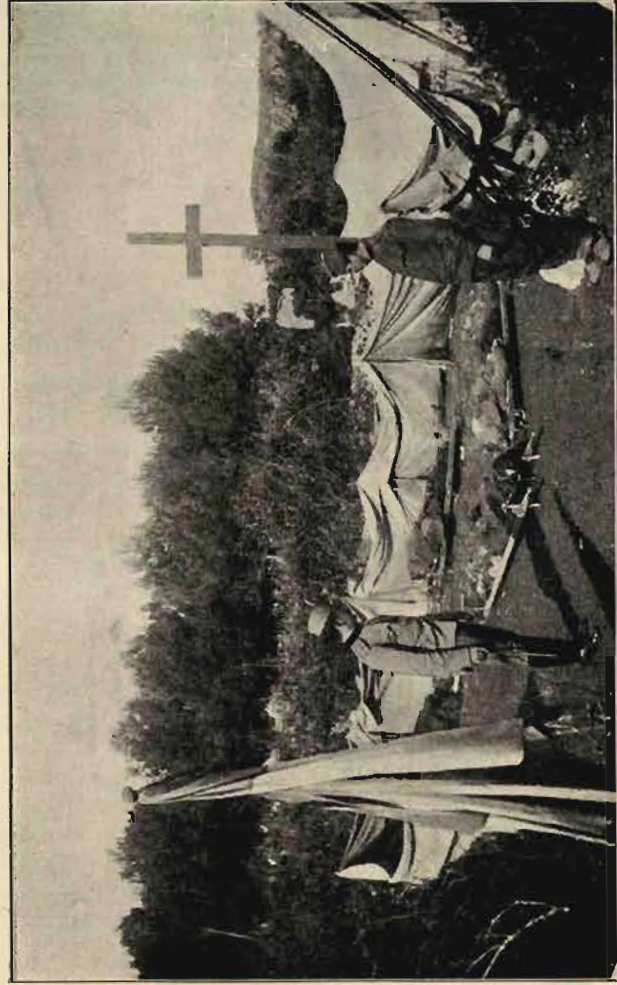
Од како је дошао престолонаследник Александер, поче укривање много брже. Сваки дан једна две лађе кретале се из Драча, носећи и избеглице и војску. Професор Бозанкет са Др. Славком дође већ по шести пут са својом лађом, доносећи намирнице и леба, а односећи и спасавајући по хиљаду и неколико стотина

болесника, жена и деце. „Арменија“, његова лађа, и овог пута понесе око хиљаду и четири стотине избеглица, који добише на лађи и топла одећа и хране.

Ероплани су долетали и бацали бомбе сваког дана, па чак и у вече при укрцавању, али жртва није више било много. Престолонаследник сам је долазио на узани мост у пристаништу и надгледао и журио укрцавање. У очи Светог Саве дође паредба да се и моје одељење укрца у лађу. Четири велика брода чекала су у пристаништу. Неколико парних лађица превозило је војнике појединих јединица. Свака јединица, колико толико, довела је у ред оружје и одело, али већина војника слаби и изнемогли, једва се крећу. Престолонаследник дошао на мост на разговара са потпуковником и каже му да је Француска обећала да ће у што краћем року српска војска и избеглице бити спашене из Драча. Уђох и ја у лађицу. Лађица пође, а ја негледајући куда иде, већ окренут мосту, на коме стоји престолонаследник наслоњен на свој штап, подигох руку поздрављајући. У души ме беше стид што ми идемо, а остављамо њега болесног, окруженог свим опасностима.

Престолонаследник Александар често је облизио раменике и болеснике на „Видо“.

А у једном крају острва „Видо“, под крстом и српском заставом,
умирали су српски хероји.

Сутра у подне стигосмо ба Крф. Искрцасмо се код „Говино“ на острво. Све оно што се је још држало тешком муком, сада поче малаксавати и падати. Патње и муке нашег повлачења почеше тражити своје жртве. Из лађе смо већину морали износити, а некоји су већ после неколико сати умирали под маслинама питомог острва.

Француски лекари у велико су већ радили на смештавању и лечењу наших болесних и изнемоглих војника. Француски војници хитно су радили на подизању барака и болница, где су смештани наши. Хране, леба и вина, доносили су нам доста, али све то није много помагало онима, који већ беху пола мртви, још када се укрцаше у лађе у Драчу. Француски лекари, моји познаници још са фронта Ужичке Војске и повлачења кроз Албанију, потпуковник Рандон, који је био рањен на Вишеграду, капетан Огање и поручник Митон, већ се са нашим споразумеваху, на српском језику. Они су још у Србији заволели српског сељака, српског војника, па су их овде братски и свом љубављу неговали.

Шуме маслинове на Крфу оживеше српским говором. Јунаци и мученици нађоше у њима заклона и одмора. Свакога дана стизале су лађе и доносиле наше

војнике и за неколико дана цео северни део острва беше прекријен српским логорима. Нико није остао у Драчу, чак болеснике од тифуса и колере, која се почела појављивати, пренесоше Французи на Крф. Болеснике од заразних болести сместише на острво „Лазарет“, а све остале болесне и изнемогле на острво „Видо“.

Француски лекари, болничарке и војници радили су око наших болесника са таком љубављу и преданошћу, да су им наши војници са сузама у очима захваљивали и благосиљали.

После неколико дана дође вест да ће сутра стићи и престолонаследник на Крф и да ће га дочекати, као почасна чета, француски шести шасерски пук. Кроз све наше логоре прохуја та вест, али и наредба, да ми не смемо изаћи на дочек овако бедни, каљави и подерани. Нас то заболе. Зар ми да не дочекамо онога, који није хтео да се склони раније него што види, да је и последњи од нас укрпан у лађу? Зар његова војска, коју он толико воли, да му не пожели добродошлицу? То не може, то не сме бити! Официри се скупеше на договор. Решење је донешено и већ после кратког времена могао си видети како у сваком логору неколицина најздравијих и најбољих војника перу и чисте своје одело, прегледају пушке и опрему. Капелник Сташа иде од логора до логора, па тражи музиканте и инструменте, који су спашени преко Албаније. На све стране спрема и журба, као у некој домаћинској кући пред велики празник или славу.

Силан свет беше прекрило пристаниште. Чуло се било да долази престолонаследник Србије, па је свако хтео да види краљевића, који је са својим јунацима извршио дела, која најбоља пера културног света узнесоше у Пантеон славе и јуначтва свих векова и свих народа. Шести шасерски пук стоји постројен на кеју. Војници, који истоварују огромне количине материјала,

хране и муниције, добили одмор. Све упрло поглед онамо одакле треба да се појави лађа. На један пут затрепшта музика у једној улици, која води на море, и наше „Хеј трубачу!“ поче да се разлеже по пристаништу. Путем из вароши појави се потпуна чета српских војника са музиком и заставом на челу. Сви се запрепастише. Јесу ли то они војници, они Срби, које онако болне и клонуле пре пет шест дана износише из лађе? питали су се у чуду. Ја гледам у чету, па не могу да дођем себи. Наша војска, наш копоран и опрема, наша брзометка, а врх свега весело се лепрша наша тробојна српска застава.

Са адмиралског брода „Ернст Ренап“, топ огласи, да брод са престолонаследником долази. После петнајест минута брод стаде у пристаништу. Са адмиралског брода оде лађица са адмиралском заставом и пристаде уз брод.

На кеју, чланови владе, дипломатски кор и официри француске мисије и врховне команде, приђоше степеницама кеја, уз које пристаде „баркаса“ са адмиралском заставом. Престолонаследник праћен својим официрима и адмиралом Гајдоном, изађе на кеј и поздрави се са председником владе, Пашићем, а за тим са осталим министрима и официрима. Француске фанфаре затрубише „пред перси“. Грађани поскидали капе, а војници стали мирно и поздрављају. Престолонаследник поздрави почасну чету и прими рапорт француског команданта.

У томе српска музика засвира српску химну. Чу се команда: „Мирно!“ и престолонаследник стаде да прими рапорт командантов. Музика стаде. Примив рапорт, он се окрете чети: „Помози Бог, војници!“ а чета као један одговори: „Бог ти помогао!“ а као одјек на тај поздрав захори се пристаништем: „Живио! Хура! Зито!“ Затим пође са командиром да прегледа чету. Сав узбуђен поздрављао је готово сваког војника.

Уз звуке српске химне, праћен одушевљеним поздравима престолонаследник се одвезе у свој стан.

А када је српска чета са заставом и музиком, враћајући се у свој логор, пролазила улицама Крфа, сви су их одушевљено и бурно поздрављали, а у свачијој души била је једна мисао, једно уверење: „Овакав народ неће и не може пропасти!“

Све неге и сва помоћ, коју нам указиваху Французи, нису били кадри да спасу оно, што се више није могло спасти. Тела наших војника, измучена ратовима, беху толико изнурена, да само велика душевна снага беше кадра да их преведе преко Албаније. Али сада, када су напрегли и последњу снагу, када су утрошили и последњу кап крви, њихови су се животи гасили као догорела кандила. Свакога дана сарањивали смо, по логорима на Крфу, по неколико десетина. Али сва страхоћа тек се видела на „Видо“. Читава варош болничких шатора и барака, покривала је голе стене острва. И лекари и болничарке француске, улагали су сву снагу лечењу и неговању. Нези и раду њиховом има да захвали многи за свој живот. Па опет, поред свега тога умирало је сваког дана по стотину српских мученика.

Престолонаследник Александер често је обилазио острво „Видо“. Пролазио све болнице, тешио и храбрио војнике, захваљивао и одавао признање и лекарима и болничаркама на њиховом труду.

Свакога јутра, са једног краја острва, отискивала се лађица напуњена лешевима српских војника и пловила на пучину да ту положи, у влажни гроб, тела оних, који своје животе положише, да би очували још једино благо, које им је преостало: Светло и чисто име њихове драге Србије.

И док су у једном крају острва „Видо“ под крстом и српском тробојком умирали српски хероји, догле је на Крфу, под зеленим маслинама, почео, по логорима српске војске, да струји нов живот.

Тешком муком и великим трудом, пошло је лекарима за руком, да сузбију болештине, које су имале

широко поље на slabим телима, од глади и зиме, измучених српских војника. Смртност је бивала све мања и већ другог месеца почеше болнице и „Видо“ да се празни. Али на „Видо“ око двадесет хиљада српских војника испустило је душу; ону велику српску душу, која је била кадра да остави своју лепу земљу, своју децу, жену и стару мајку, па гледајући у свог старог краља и његовог јуначког сина, пређе планине и стене покривене снегом, без леба и склоништа, да пређе море и да умре далеко од своје куће, да му гроб буде широко море само, да се његови на дому, када се вратимо натраг не постиде, већ да попосног чела кажу: „Наш брат, син, отац, наша нада и заштита, остао је веран до краја“.

Војска поче нагло да се опоравља. Становници острва не могу да се начуде толикој и тако наглој промени. Од оних бледих и сломљених стараца, постадохе снажни војници. Када прође која српска јединица кров варош, сви је гледају са чудом. Свима се чини да је та војска никла из земље. Французи сви сретни и поносни што су и они допринели, да се славна и чувена српска војска спет поврати у живот.

Дође наредба, да се преместимо на југ, а уз пут да свратимо у Крф и да примимо шаторе. Наша дивизија улогори се близу села Брогањотике. Пукови начинише логоре као веке баште и паркове. Сељаци из околних села долазе и чуде се колико лепоте и укуса има у оградама и капијама, које су наши војници подигли око својих логора. Лобра рана, чистота, мир и лепо, питомо поднебље на Крфу, поврати нам свима снагу. Само са снагом враћала се и жеља за повратак у своју земљу. Свакога дана шаљемо по некога у Крф, да види има ли што год ново — хоћемо ли скоро?

— Нека нас воде макар и преко Албаније, и онако треба да вратимо Арнаутима дуг! — говоре војници.

Једнога дана дође наредник Димитрије из врховне команде и донесе неке наредбе. Кад нам их саопштите

наста урнебес од весеља. Наша дивизија иде сутра на смотру у Крф, а одатле, ми се први крећемо за Солун.

— Миладине, зовну ме каплар Мирко, тражи те наредник Димитрије, има за тебе писмо из Француске.

И пада, и радост, и страх, везали ми ноге, па једва идем. Димитрије извади дописну карту из шајкаче, те ми је пружи. Погледах — непознат, леп рукопис, али моје име и презиме. Окретох карту и хтедох читати, али не иде. Видим само први ред: „Мили мој бабо!“ Остали ретци ми играју пред очима, па ми се мешају са сликама и ликовима моје куће и деце. Пружих Мирку и замолах га да ми прочита. Он узе карту, па замуцкујући и грцајући, прочита:

„Мили мој бабо! Ја сам овде у школи са осталим нашим ђацима. Пазе нас као своју децу. За тебе сам чуо од ђеперала Гојковића да си жив и где си сад. Добио сам вест да су мајка и сестре живе и здраве. До скорог виђења љуби те твој син Петар“.

Ја не знам да ли сам тренуо ту ноћ, али знам, да се цео пук изређао читајући карту. Многи су је крадом љубили и многа суза капнула је на њу.

То беше прва вест, коју добисмо од наших.

Јутро је освануло дивно. Наши пукови спремни за полазак, постројени у водним колонама, чекају наредбу па да се крену. До вароши ишло се вољно, али у варош уђосмо постројени.

На великој пољани, код тврђаве, одржана је смотра. Наш врховни командант био је са нама потпуно задовољан. Одмах после смотре почело је укрцавање. Весело и певању не беше краја. Сви смо знали да су тамо преко мора наше куће, наши мили и драги, наша Србија. Лађа се кренула уз поздраве и песму. Острво, на чијим смо се пољанама окрепили и опоравили, поче нам се губити из вида.

Миладин заћута и удубљен у слике, које му се ни-
заху пред очима, он поче да шапће речи, које је говорио,
када је у једној борби сазнао од официра, да се опет
налазе на српском земљишту... Деца занешена причом,
чисто и не дишу, само Жана, видећи Миладина опет
тужна, поче лагано да му се прикрада, па дошавши до
њега, она му обави руке око врата и рече му шаптом на уво:

— Они неће да ти кажу... али немој бити тужан,
данас долази Виктоар!

Миладин, који је приметио да нешто крију од њега
и нехотице се насмеја, па погледа капетана и његову
госпођу.

Они видећи да је Жана открила тајну, признаше да
се свакога часа надају доласку своје кћери. Напољу се
зачу штропот кола, а деца потекоше у дворште. Смех
и усклици њихови објављивали су долазак њихове сестре.
После неколико часака уђе у собу витко девојче, па
загрљив оца и мајку, окрене се Миладину и пружајући
му руку, рече весело:

— Добар дан наредниче! Ја верујем да ме нећете
издвојити од мога брата и мојих сестара, већ да ћу вам
и ја бити оно што су вам они.

Миладин, гледајући девојче, које беше заиста много
слично његовој кћери, прихвати њену руку са речима:
„Ви сте ми заиста драга, као моја кћи“.

Поседаше за сто, а Виктоар поче причати о првим
писмима, у којима јој јављају за долазак миладинов, о
својој жељи да га види и позна, о своме путовању и
радости што ће га видети..

Из даљине се чула песма. Дечији гласови певали су
Марсељезу.

— То су наши ђаци, који се из школа враћају
кућама — рече Виктоар — па са собом воде и своје
другове Србе, који су са њима у школи. Свратиће и
код нас да се поздраве са Петром, а можда да и њему
оставе једног друга Србина.

Дечији часови заграјаше у самом дворишту. Смех и узвици одјекивали су као звук сребрних звона. Изненада умуче све. Миладину се грло стегло, па једва дише. Срце му силно удара, а глава заноси као у грозници.

Из почетка тихо, па све јаче и јаче певала су деца српску химну: „Из мрачнога сину гроба српске круне нови сјај, настало је ново доба, нову срећу Боже дај!...“ Миладин устао, па стао мирно, а сузе му капљу низ образе... И капетан устао, па стоји мирно, одајући по част химни свога пријатеља. Песма умуче. Жагор дечји поново се зачу и читава поворка поче улазити. Дечаци обучени у сиво одело, са укусним шајкачама на глави, поздравеше капетана по војнички. Један између њих рече: „Ми смо сазнали да се у вашој кући налази као гост један српски војник, па смо као Срби дошли да га видимо и поздравимо!“

— Ево децо, ово је мој гост и пријатељ — рече капетан и показа на Миладина, који је стајао у страни.

Дечак који је говорио, окрете се и подиже руку да војнички поздрави српског војника. Али погледав у лице томе војнику, он само рашири руке и врисну: „Бабо!“

Миладин раширених зеница, сав блед од радости и узбуђења, пригрлив дечака левом руком, поче јецати:

— Петре, сине мој!... сине мој!...

